

PHOENIX

H
O
E
N
I
X

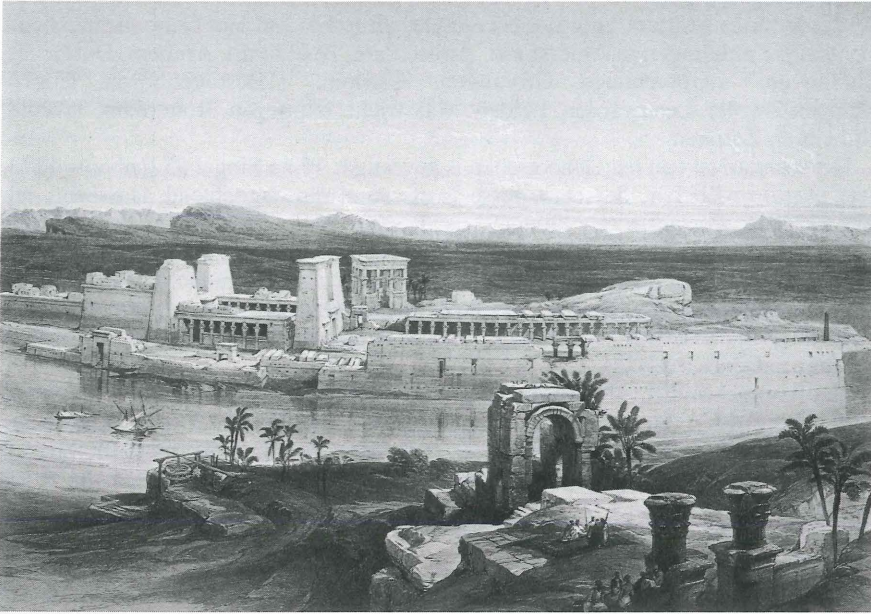
EX ORIENTE

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	N. van der Stelt, Voltastraat 34, 3817 KN Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. P.M. Goedegebuure, Marie Baronlaan 15, 1183 WX Amstelveen
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. E.J.J.E. de Ruiten, Herkenboschstraat 5, 6845 HM Arnhem
DORDRECHT	Mevr. O.C. van Os-Freriks, Oosterparkweg 29, 2985 SX Ridderkerk
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorzingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, G. Emersonstrjitte 22, 9088 BE Wirdum
LEIDEN	W.F.M. Henkelman, Vierlinghlaan 178, 2332 CZ Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Dr. C.G. den Hertog, De Wieken 78, 6581 DH Malden
ROTTERDAM	Mw. G. Linke, Dempostraat 204, 3029 CM Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Het eiland Philae door David Roberts (1838). Zie bijdrage van JITSE DIJKSTRA in het nummer.

INHOUD

Van de redactie	2
Personalia Orientalia	3
Regionaal archeologisch onderzoek nabij <i>Umm Qes</i> (ant. Gadara): de opgravingen op <i>Tell Zera'a</i> en de ligging van Laatbrons Gadara JAN DIJKSTRA, MEINDERT DIJKSTRA, DIETER VIEWEGER, KAREL VRIEZEN	5
De laatste priesters van Philae en het einde van de Oudegyptische religie ..... JITSE H.F. DIJKSTRA	27
Eeuwenlang geboeid en betoverd door het Heilige Land ..... C.H.J. DE GEUS	38

PHOENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, P. GOEDEGEBUURE, F. VAN KOPPEN en K.J.H. VRIEZEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 25.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phoenix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phoenix*. Redactie *Jaarbericht Ex Oriente Lux*: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF (voorzitter); Dr. A. EGBERTS (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met afdelingen); Dr. D.J.W. MEIJER (organisatie studiedagen); Dr. M.J. RAVEN; Dr. J. DE ROOS (lezingenprogramma); Dr. T. BOIY (België); Dr. K.J.H. VRIEZEN (redactie *Phoenix*), Mevr. drs. M.M. VUGTS (publicaties en website).

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

De voor u liggende eerste aflevering van de 51^e jaargang van *Phoenix* bevat een drietal artikelen die een chronologisch opgaande lijn vertonen vanaf de Late Bronstijd tot in de Ottomaanse tijd. In het eerste artikel geven JAN DIJKSTRA, MEINDERT DIJKSTRA, DIETER VIEWEGER en KAREL VRIEZEN een overzicht van de eerste resultaten van het archeologisch onderzoek in de Wadi el-‘Arab en op Tell Zera‘a in Jordanië, waarbij ook statistische verwerking van aardewerkvondsten en Egyptische veldtochten tijdens de Late Bronstijd in de Zuidelijke Levant aan de orde komen. Daarna pleit JITSE DIJKSTRA in zijn bijdrage voor een herziening van de theorieën over het einde van de Oudegyptische religie, dit moet zich tijdens de late oudheid voltrokken hebben in een proces dat ingewikkelder is dan het beeld dat daar traditioneel van bestaat. In het laatste artikel schrijft C.H.J. DE GEUS over de

fascinatie die uitging van het Heilige Land, waardoor zovelen, Joden en Christenen, in de loop der eeuwen een pelgrimstocht daarheen ondernamen.

PERSONALIA ET FACTA ORIENTALIA

Op 18 januari 2005 overleed op 87-jarige leeftijd Prof. Dr HENDRICUS JACOBUS FRANKEN. Henk Franken werkte na de oorlog als zendingspredikant op Bali, waar hij zich vertrouwd maakte met cultureel antropologisch onderzoek en een artikel schreef over „Het feest van Djajaprana te Kalianget”. In 1951 keerde hij terug naar Nederland, waar hij in 1954 in Leiden promoveerde op een proefschrift getiteld *The Mystical Communion with JHWH in the Book of Psalms*. Hierna werd Franken benoemd tot wetenschappelijk ambtenaar bij de faculteit Godgeleerdheid in Leiden voor onderzoek en onderwijs in de Archeologie van Palestina en kreeg hij in 1955-1958 een grondige training in archeologisch veldwerk op de opgravingen in Jericho onder leiding van Dame Kathleen Kenyon. In 1960 begonnen onder zijn leiding de Nederlandse opgravingen op Tell Der ‘Alla in het Jordandal, een project dat nog steeds loopt en waar vele Nederlandse archeologen hun veldtraining gekregen hebben. In 1962 werd Franken benoemd tot lector en in 1980 tot hoogleraar. Uit de openbare les *Heilig-Land en heilige huisjes* bij de aanvaarding van het ambt van lector spreekt Frankens kritische en onafhankelijke instelling in de uitvoering van zijn vak. Hij pleitte daarin voor een herwaardering van de methoden die gangbaar waren in de Bijbelse archeologie, met name ten aanzien van de toepassing van stratigrafie bij opgravingen en van de identificatie van archeologische vondsten en historische gegevens. Het pleidooi voor de toepassing van werkelijk stratigrafische studie werd herhaald in *A Primer of Old Testament Archaeology* (1963). Het project op Tell Der ‘Alla werd vooral vernieuwend door de invoering van een methode van technologische aardewerkanalyse. De samenwerking — sinds 1961 — met de pottenbakker Jan Kalsbeek leidde in de zeventiger jaren tot de oprichting van het Instituut voor Aardewerktechnologie, waarvan Franken tot aan zijn emeritaat in 1984 directeur was. Deze ceramologische methode werd in veel publicaties toegepast, om te beginnen met *Excavations at Tell Deir ‘Allā, I. A Stratigraphical and Analytical Study of the Early Iron Age Pottery* (1969). Het onderzoek in Der ‘Alla leverde in 1967 de belangwekkende vondst van de grote Aramese tekst uit ca. 700 v. Chr. op, waarin o.a. de profeet Bileam genoemd is. Vanwege de situatie in het Midden Oosten was het daarna pas in 1976 weer mogelijk om het werk in Der ‘Alla voort te zetten, in de tussenliggende jaren verrichtte Franken opgravingen in Noord Syrië (Jebel Aruda en Tell Hadidi). Franken leidde zijn instituut op geheel eigen wijze en voor zijn studenten was de openheid waarmee zij bij de werkzaamheden van het team betrokken werden, een bron van inspiratie.

Na zijn emeritaat werkte Franken verder aan de opgravingsresultaten van Tell Der ‘Alla (1992: *Excavations at Tell Deir ‘Alla. The Late Bronze Age Sanctuary*) en nam hij de publicatie van een deel van de opgravingen, die Dame Kathleen Kenyon in 1961-1967 in Jeruzalem verrichtte, ter hand. De eerste publicatie *Excavations in Jerusalem 1961-1967, Vol. II; The Iron Age Extramural Quarter on the South-East Hill* verscheen in 1990 en een tweede deel zal in dit jaar verschijnen.

Op 24 januari 2005 is Prof. Dr JACQUES RYCKMANS (emeritus van de Universiteit van Leuven) op 80-jarige leeftijd overleden. Hij heeft zich tijdens zijn leven met hart en ziel ingezet voor de studie van de Zuidsemitische talen en met name voor de studie van de Epigrafie van Zuid-Arabië (Jemen, Saoedi-Arabië, Oman). De laatste tien jaar van zijn leven had hij een intensief contact met de Universiteit van Leiden. Met zijn collega Prof. Dr. A.J. Drewes (emeritus Universiteit van Leiden) bereidde Prof. Ryckmans een boek voor over Oudzuidarabische documenten op hout uit de collectie van „Het Oosters Instituut”, bewaard in de Universiteitsbibliotheek. Hij heeft een aantal artikelen gepubliceerd over dit nieuwe, grensverleggende, onderzoek, waaronder een artikel in *Phoenix* onder de titel: „Een nieuwe uitdaging in de Semitische epigrafie: Oudzuidarabische inscripties op hout.” (*Phoenix* 2002, p. 141-156).

Op 23 april 2005 werd de Algemene Ledenvergadering en de Studiedag van *Ex Oriente Lux* gehouden in Bilthoven. Bij de behandeling van het punt „Bestuurs-samenstelling” op de agenda van de vergadering, deelt Prof. Dr K.R. VEENHOF mee dat hij terugtreedt als voorzitter en als lid van het bestuur van het Genootschap, hij dankt voor het vertrouwen dat hij heeft mogen ervaren als voorzitter, een taak die hij met plezier heeft uitgevoerd. Ook Prof. Dr J. DE ROOS treedt terug als lid van het bestuur. Namens het bestuur stelt Prof. Veenhof de vergadering voor Dr D.J.W. MEIJER als nieuwe voorzitter aan te stellen, hetgeen bij acclamatie geschiedt. Aan het slot van de vergadering dankt de nieuwe voorzitter de scheidende bestuursleden voor het vele werk dat zij voor het Genootschap verricht hebben en stelt namens het zittende bestuur voor Prof. Veenhof tot erelid van het Genootschap te benoemen, als dank voor zijn ruim veertigjarige inzet binnen het bestuur, dit voorstel wordt door de vergadering met instemming begroet.

Om 11.00 uur begon de Studiedag, getiteld „Magie in het Oude Nabije Oosten”. Sprekers tijdens deze Studiedag waren Dr J.J. HAZENBOS, Dr F.A.M. WIGGERMANN en Dr J. VAN DER VLIET, die achtereenvolgens de magie belichtten bij de Hettieten, in Babylon en in Egypte.

REGIONAAL ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK NABIJ
UMM QES (ANT. GADARA): DE OPGRAVINGEN OP *TELL*
ZERA'A EN DE LIGGING VAN LAATBRONS GADARA

JAN DIJKSTRA, MEINDERT DIJKSTRA, DIETER VIEWEGER EN KAREL VRIEZEN

I HET ARCHEOLOGISCH VELDONDERZOEK

Inleiding

Het veldonderzoek in de archeologische resten van het antieke Gadara, gelegen bij het huidige dorp *Umm Qes* in het NW van Jordanië (fig. 1), heeft in de afgelopen decennia veel gegevens over het stadsplan en de bouwgeschiedenis van deze antieke stad opgeleverd. Het onderzoek heeft voornamelijk monumentale bouwwerken en delen van stratennet en stadsommuring aan het licht gebracht, resten die dateren uit de Hellenistische tot Middeleeuwse perioden. Sporen van vroegere bewoning werden onder deze stadsresten slechts sporadisch gevonden in de vorm van een gering aantal verspreide scherven uit de IJzertijd II, maar zij leverden onvoldoende aanwijzingen om de vraag waar in dit gebied oudere nederzettingen waren geweest, te kunnen beantwoorden. Daarom werd enkele jaren geleden besloten het archeologisch onderzoek te verplaatsen van Gadara zelf naar het omliggende gebied (zie ook: *Phoenix* 48 [2002], 46-60).

Als eerste onderzoek buiten de antieke stad werd in 1998 een oppervlakteonderzoek uitgevoerd op het ca. 6 km² grote akkergebied direct ten westen van Gadara door een team van het Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes in Amman (DEI/Amman). Hierbij werden naast delen van de tracées van de Romeinse wegen naar Beth-Shan en naar Tiberias op verschillende plaatsen ook resten van mijlstenen gevonden. Twee wachttorens uit de Hellenistische periode, steengroeven uit de Romeins-Byzantijnse tijd en een grafveld uit de Romeinse tijd geven een aanvullend beeld van de infrastructuur. Resten van een versterkte boerderij uit de Hellenistische tijd en verschillende landbouwinstallaties, waaronder grote wijnpersen uit de Byzantijnse tijd, geven een indruk van de landbouwactiviteiten. En op ca. 3 km ten westen van Gadara werden de resten van een grafveld met

Fig. 1 — Landkaart van het besproken gebied.

meer dan honderd schachtgraven uit de Vroege Bronstijd IV gevonden, en sporen van een nederzetting uit de Mameluks-Vroegottomaanse tijd.

In 2001 ging een nieuw archeologisch project van start, „The Region of Gadara/*Umm Qes*” in samenwerking van het team van het Biblisch-Archäologisches Institut van de Universiteit van Wuppertal (BAI/Wuppertal) en een team van de Faculteit Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht (GGL/Utrecht) als vervolg op het veldwerk dat in Gadara/*Umm Qes* was uitgevoerd. Er waren voldoende aanwijzingen

dat er in het omliggende gebied vindplaatsen met resten uit de vóór-klassieke en ná-klassieke perioden aanwezig waren, die een aanvulling konden leveren op de archeologische vondsten in Gadara/*Umm Qes* zelf. Uitgaande van de gedachte dat de landbouwkundige, de geologische, de commerciële en de strategische condities van het omringende gebied de basis gevormd moeten hebben voor de opkomst en het belang van het stedelijke centrum Gadara, richt dit project zich op een integrale studie van de regio. Met name het dal van de *Wadi el-'Arab* ten zuiden van *Umm Qes* bleek een zeer veel belovend gebied om nieuwe informatie over bewoning in de perioden van voor en na de bloeitijd van Gadara te vergaren. Dit gebied was al gedeeltelijk onderzocht tijdens twee oppervlakteonderzoeken in verband met de aanleg van een stuwdam eind zeventiger en begin tachtiger jaren, en daarbij waren bewoningsresten van de Vroege Bronstijd tot in de Ottomaanse tijd aangetoond.¹ Met name de centraal in het dal gelegen *Tell Zera'a* (fig. 2) had aardewerkvondsten uit al deze perioden opgeleverd. Daarom werd besloten enerzijds door een serie opgravingen op deze *tell* een bewoningsgeschiedenis van deze centrale plaats in het dal vast te stellen en een doorlopende stratigrafie die als referentiestratigrafie voor deze Noordwestjordaanse regio zou kunnen gaan dienen. Anderzijds

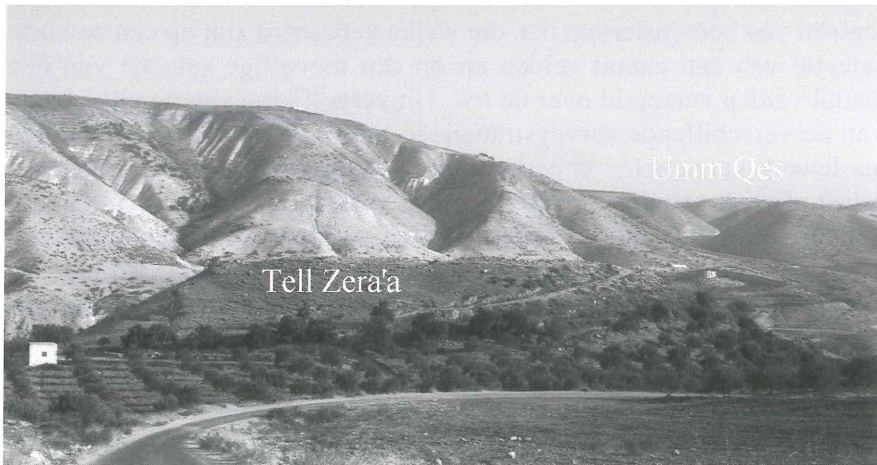

Fig. 2 — *Tell Zera'a* in de *Wadi el-'Arab* en *Umm Qes* op de heuvelrug.

¹ T.M. KERESTES, J.M. LUNDQUIST, B.G. WOOD & K. YASSINE, 'An Archaeological Survey of Three Reservoir Areas in Northern Jordan', *Annual of the Department of Antiquities of Jordan (ADAJ)* 22 (1978), 108-135; J.W. HANBURY-TENISON, 'Wadi Arab Survey 1983', *ADAJ* 28 (1984), 385-424, 494-496.

zouden andere onderzoeken in de rest van het dal vragen op het gebied van landschapsarcheologie, overlevingsstrategieën en het verkeersgeografische belang van het dal bestuderen. De resultaten van de opgravingen in Gadara zouden in een dergelijke regionale archeologie ingepast kunnen worden.

Oppervlakteonderzoek 2001

In september/oktober 2001 werd door het BAI/Wuppertal een groot-schalig oppervlakteonderzoek op de *tell* uitgevoerd, waarbij verschillende methoden en technieken toegepast werden. De *tell* en zijn directe omgeving (fig. 3) werden in kaart gebracht en verdeeld in velden van 20x20 m. Per veld werden alle aardewerkvondsten systematisch geraapt, gedetermineerd en gekarteerd, zodat niet alleen een beeld verkregen werd van de mate waarin de *tell* in de verschillende, achtereenvolgende cultuurperioden bewoond was, maar ook de verschillen in spreiding van vondsten per periode. Uit deze gegevens kon geconcludeerd worden dat niet alle delen van de *tell* in de diverse perioden gelijkmatig bewoond geweest zijn. Naast deze zeer uitvoerige inventarisatie van de vondsten werd ook geëxperimenteerd met andere strategieën van bemonstering, o.a. die welke gebaseerd zijn op een bewuste selectie van een aantal velden en op een toevallige selectie van een aantal velden verspreid over de *tell*. Uit vergelijking van de uitkomsten van de verschillende surveystrategieën bleek dat de resultaten van het aardewerk verzamelen in een groep toevallig geselecteerde velden het minst afweek van de resultaten van het volledige afzoeken van de *tell*. Tijdens de opmetingen werden ook de zichtbare architectuurresten, zoals zuiltrommels geïnventariseerd. Daarnaast werd met behulp van apparatuur voor geoelectrische weerstandsmeting een geofysische survey op de *tell* ondernomen, waarbij tweedimensionale en driedimensionale tomografieën gemaakt werden. Zo was het team in staat meer dan 50 profielen te maken, waarin de ondergrond van de *tell* zowel in de totale lengte als op specifieke punten „in doorsnede” zichtbaar gemaakt werd. Zo werden ondergrondse muurresten gelokaliseerd, de dikte van de aardlagen boven de rotsbodem vastgesteld (tot ca. 6 m) en bijv. het toevoersysteem van de artesische bron die midden op het *tell*-plateau ligt, zichtbaar gemaakt.

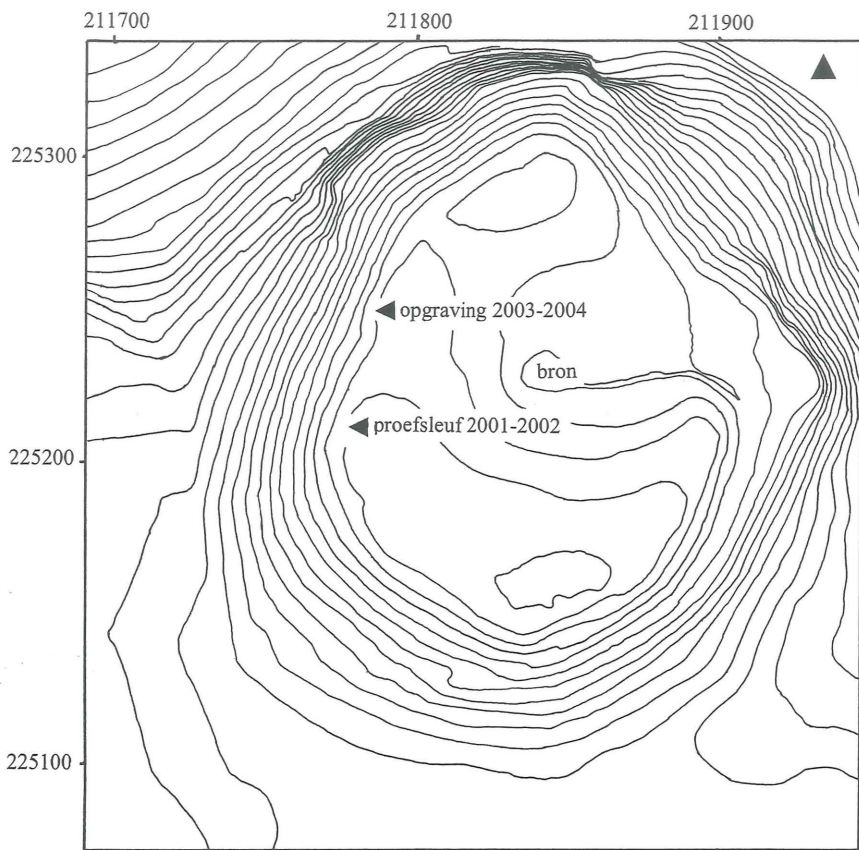

Fig. 3 — Ligging van de opgravingsvelden op *Tell Zera'a*.

Een proefsleuf 2001-2002 (vgl. fig. 4)

Vervolgens werd in oktober van 2001 en van 2002 door het team van de GGL/Utrecht bovenaan de helling midden op de westzijde van de *tell* een proefsleuf (in 2001: veld 1; in 2002: veld 2; totaal 7 x 6 m) gegraven (zie fig. 3).

Reeds vóór de opgraving waren langs de westzijde van het plateau drie parallelle muren aan de oppervlakte zichtbaar. De proefsleuf werd dwars over deze muren heen aangelegd om ze in hun stratigrafische context te

kunnen bestuderen. Al spoedig bleek dat deze muren niet bij een oude woonplaats behoord hadden, maar dat zij als terrasmuren gebouwd waren langs de rand van het *tell*plateau (muur 1, 2 en 3). Van deze drie is muur 1 de vroegste. Afgaande op de vondsten van aardewerkscherven tussen de stenen van de muur en in de funderingssleuf, waarvan de jongste uit de Vroegislamitische tijd stammen, moet deze muur in of na de Vroegmiddeleeuwse periode gebouwd zijn, evenals de met keien geplaveide vloer die op het plateau achter deze terrasmuur was aangelegd. Muren 2 en 3 zijn later aangelegd. Ook een oudere terrasmuur (muur 6), gelegen onder de keienvloer, is op grond van de vondsten van Vroegislamitisch aardewerk nog in of na de Vroege Middeleeuwen te dateren.

Muur 2, ten westen van muur 1, bleek gefundeerd te zijn in een gele zandlaag die over een lemen vloer lag, die aan de noordzijde begrensd werd door de resten van een muur. Op deze lemen vloer stonden de resten van twee broodovens (*tannūr*; Ø 76 cm en 48 cm), elk op een vloertje van keien. In één van deze ovens bevonden zich de resten van een Laatromeinse/Vroegbyzantijnse kookpot (fig. 5). Kennelijk was deze ooit, nadat er in de oven brood gebakken was, in de nog hete as van de oven gezet.

Muur 1 bleek gefundeerd te zijn tot in nederzettinglagen van de IJzer-tijd. Deze woonresten bestonden uit een ca. 1.30 m dik pakket van een zestal

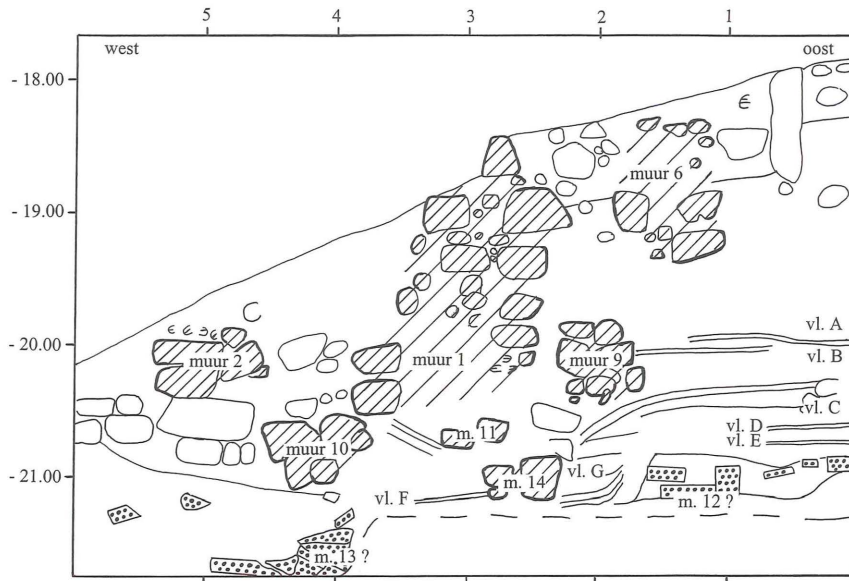

Fig. 4 — Noordsectie van proefsleuf op Tell Zera'a.

opeenvolgende vloeren (vl.A-F). Deze vloeren waren m.n. in het NO-deel van de proefsleuf goed vast te stellen, in de rest van het veld bleken zij o.a. door graafwerkzaamheden in verschillende perioden verstoord te zijn. De bovenste twee vloeren (A en B) waren elk lichtgrijs en ca. 4 cm dik en door een 2-8 cm dikke laag aarde van elkaar gescheiden. Deze vloeren werden aan de zuid- en aan de westzijde begrensd door een 0.56 m brede muur (muren 8 en 9) van keien en licht behouwen stenen. Op grond van de vondsten zijn deze vloeren in de IJzertijd, waarschijnlijk in de IJzertijd II, te dateren. Ca. 0.40 m lager werd een vloer gevonden (C), waarin zich twee haardplekken bevonden ($\emptyset$ 0.55 m en 0.75 m) en in één van deze haardplekken werden de resten van een grote kookpot uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd aangetroffen (fig. 6). Op deze vloer lag een ca. 4-12 cm dikke aardlaag, waarop een 4-6 cm dikke aslaag (C1) lag. Ca. 0.15 m onder vloer C werd een lichtgrijze, 2 cm dikke vloer met haardplaatsen gevonden (D), die aan zuid- en westzijde begrensd werd door muur 11 (m.11); ten westen daarvan is een ca. 0.5 m breed nevenvertrek gevonden met vloer D1 en muur 10. Ca. 0.1 m lager werd nog een ca. 2 cm dikke, lichtgrijze vloer (E) gevonden, waarop een grote maalsteen lag en resten van vijf haardplaatsen waren. Ongeveer in het midden van de noordzijde van de sleuf zijn de resten van muur 14 (m.14) gevonden, met aan de oostzijde

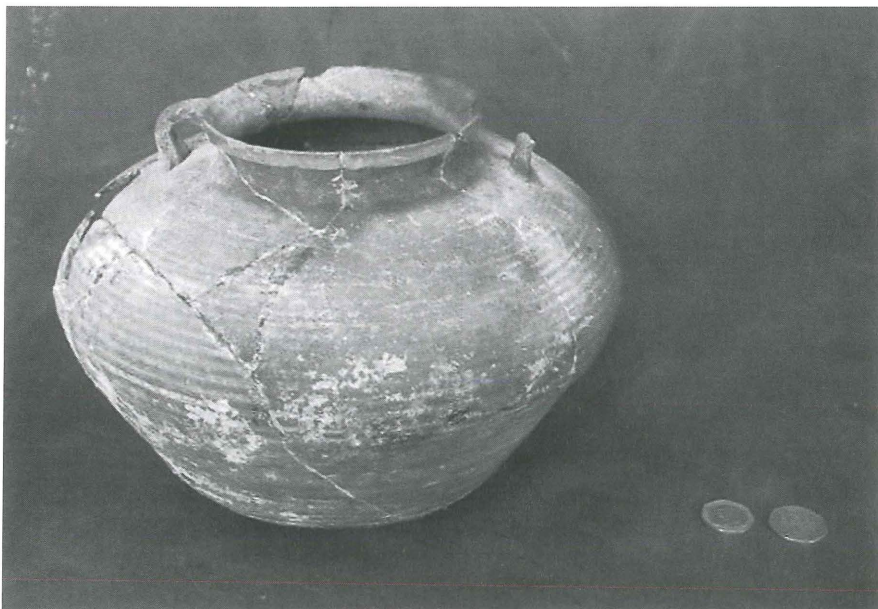

Fig. 5 — Laatromeinse/Vroegbyzantijnse kookpot.

Fig. 6 — Kookpot uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd.

daarvan een funderingsseuf die afgedekt was met vloer G. Aan de westzijde van muur 14 ligt op een lager niveau een ca. 2 cm dikke, lichtgrijze vloer (F). De vloeren C, D, D1, E en F en de muren 10, 11 en 14 zijn op grond van de vondsten in de IJzertijd I te dateren.

Vloer F, en waarschijnlijk ook vloer E, was over een kuil gelegd die zich in een groot deel van het veld uitstreckte. In deze kuil waren naast aardewerkvondsten uit de IJzertijd I ook veel scherven uit de Late Bronstijd I-II en enkele uit de Midden Bronstijd IIC. Deze kuil is plaatselijk tot meer dan 1 m diep onder het niveau van vloer F gegraven in een dik pakket van geelkleurige lemige grond en daarbij is ook een 0.90 m brede, in noordzuidelijke richting verlopende leemticelmuur 13 (m.13) doorgraven, waar overheen de lemige grond afgezet was. In het zuidprofiel van de proefsleuf is deze muur nog 0.70 m hoog zichtbaar, zij is gefundeerd op twee lagen van keien. In het noordprofiel van de sleuf is een stortlaag van leemticfels te zien die mogelijk ook tot muur 13 behoord hebben. Ook in het NO deel van de proefsleuf werd een stort van leemticfels aangetroffen, die mogelijk tot een muur 12 (m.12?) behoord hebben. Het is zeer aannemelijk dat de dikke gelige leemlaag waarin deze leemticfels en muur 13 gevonden zijn, uit de Late Bronstijd stamt, want in het laagste deel van deze laag, dat de opgraving bereikt heeft, werden alleen scherven uit de (Midden Bronstijd

IIC-)Late Bronstijd I-II aangetroffen.

Opravingen in 2003 en 2004

In september 2003 en in april en juli 2004 werden ten noorden van de hierboven beschreven proefsleuf door het team van het BAI/Wuppertal opgravingen ondernomen in Areaal I (zie fig. 3). Hierbij werden vijf strata vastgesteld.

In Stratum 1 (Romeins-Byzantijnse tijd) werd een vier meter brede, met keien geplaveide straat gevonden, die parallel aan de rand van het plateau verloopt. Langs de buitenzijde van deze straat werden twee huisplattegronden en aan de binnenzijde de resten van één huis gevonden.

Het Stratum 2 (IJzertijd II) bestaat uit twee fasen, waarin broodovens en een maalsteen op een vloer gevonden werden. Langs de rand van de *tell* zijn de resten van een 1-1.2 m brede ommuring vastgesteld.

Ook in Stratum 3 (IJzertijd I) zijn de resten van huismuren en van ovens op de vloeren gevonden.

In Stratum 4 (Late Bronstijd) werd een kazemattenmuur gevonden, die gelegen was op de helling en de nederzetting omgaf. Parallel aan de muur verliep een straat, waaronder een met platte stenen afgedekt afvoerkanaal verliep. Naast bouwresten zijn ook opmerkelijk veel kleinere vondsten gedaan: bronzen voorwerpen (naald, dolk, spiegel), importaardewerk (Mykeens en Cypriotisch) en stenen vaatwerk.

Onder de kazemattenmuur werd in Stratum 5 (Vroege Bronstijd) een massieve stadsmuur en een glacis lager op de helling aangetroffen.

Overige deelnemende instituten en projecten

Vanaf 2004 neemt ook het DEI/Amman, dat in het verleden al als coördinator van de opgravingen in *Umm Qes/Gadara* optrad, deel in het project. Voorts zal in een onderzoek door het Bochumer Bergbaumuseum een keramologische en fysische analyse van het gevonden aardewerk ondernomen worden. Een team van de Technische Universität Cottbus voert een grondonderzoek uit dat gericht is op een reconstructie van het bodemgebruik voor landbouw en veeteelt en van de bodemontwikkeling in samenhang met de nederzettingsgeschiedenis en historische klimaatveranderingen. In dit kader zullen in 2006 ook de historische watermolens in de *Wadi el-'Arab*, waarvan er zes teruggevonden zijn, onderzocht worden

Een paar voorlopige conclusies

De indruk bestaat dat dit deel van de *tell* in de loop van IJzertijd II werd verlaten. Van een verwoesting lijkt geen sprake. Misschien kan er een verband bestaan met deportatie van de bevolking door Tiglat-Pileser na 732 v.Chr. zoals ook elders het geval lijkt te zijn in Zuid-Syrië (Tell Ashtara, Tell Hadar). Vermoedelijk was na deze gebeurtenis geen sprake van de komst van nieuwe settlers tot de Hellenistisch-Romeinse tijd. Er zijn voorzover na te gaan in de proefsleuf geen sporen van aardewerk uit de latere IJzertijd II of de Assyrische periode gevonden.

(DIETER VIEWEGER en KAREL VRIEZEN)

II DE SCHERVEN MOETEN HUN GETAL HEBBEN

Inleiding

Het volgende deel van dit artikel is een kort verslag van archeometrisch onderzoek naar site gebonden kookpottypen van kookpotscherven uit de boven beschreven huisresten van de Vroege IJzertijd in *Tell Zera'a* (TZ). In de archeologie is statistische bewerking van schervenmateriaal een standaardprocedure. Doorgaans wordt uitgegaan van het totaal van gevonden scherven per veld en per locus. Verrassend was de rijke vondst aan kookpotscherven. Ten opzichte van andere scherven zijn kookpotscherven goed te onderscheiden door vorm, hardheid, verschraling en brandkenmerken. De vraagstelling waar ik van uitging, was of het verdwijnen van een of meerdere kookpotten per vindplaats misschien aan een wetmatig verband onderhevig kan zijn. In feite is elk verdwijnproces van materiële resten uit een archeologische vindplaats door een wiskundig model te beschrijven. De moeilijkheid is vaak de juiste parameters te vinden die voor het verdwijnproces bepalend zijn. Daarom is het van belang zoveel mogelijk kenmerken van de scherven te meten: de hoogte en lengte van de randscherven; hun diameter vanuit de scherfkromming; de cumulatieve lengte van de randscherven als indirecte maat van de randomtrek; en het wandoppervlak van het restant opgegraven kookpotscherven per locus. Van belang is ook een benadering van het theoretisch buitenoppervlak van de kookpot door middel van een oppervlakteberekening² van een open bolsegment [= ca. 0,22

² Het oppervlak van een open bolsegment is: $O = \pi * (h^2 + \rho^2)$, waarin $h = 20$ cm en $\rho = 17$ cm

m²]. De meetgegevens van TZ vergeleek ik vervolgens met de resultaten van H.J. FRANKEN uit *Der 'Alla (DA)*³ en met de studies van R.J. DORNEMANN. De hier bestudeerde kookpotscherven stammen uit het einde van de Late Bronstijd en uit de Vroege IJzertijd (13^e-10^e eeuw v. Chr.).

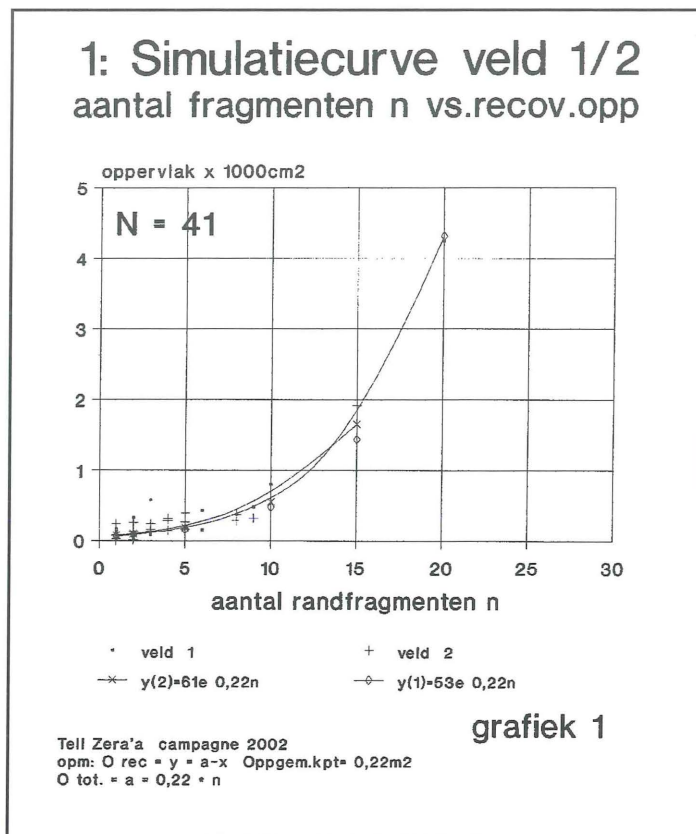
Op zoek naar de wiskunde achter de materie

De wiskundige exercities en uitwerking van de meetgegevens met behulp van een grafisch programma (Harvard Graphics) laat ik hier achterwege. Uit het onderzoek blijkt tot mijn verrassing, dat er een verband bestaat tussen de totale wandoppervlakte van de opgegraven kookpotscherven en het aantal kookpot randscherven per locus. Dit empirisch verband wordt het beste benaderd door een exponentiële functie (zie grafiek 1). De mathematische beschrijving van deze functie⁴ is te beschouwen als een representatie van een gemiddelde kookpotvorm/type voor *Tell Zera'a*. Een tweetal veldconstanten in deze formule, $\langle k \rangle$ en de exponent $\langle c \cdot 0,22 \rangle$, worden namelijk primair bepaald door de gemiddelde randdiameter (2ρ) van een standaardkookpot, in dit geval 34 cm. De getekende functie is maat voor een populatie kookpotten, ooit in gebruik op de site op tijdstip t_0 . Natuurlijk zal er enige spreiding (standaarddeviatie) zitten in de vorm en grootte van de potten, maar het gemiddelde randoppervlak ($h_r \cdot 2 \pi \rho$) als onderdeel van $\langle k \rangle$ en het gemiddeld totaal oppervlak van de pot ($c \cdot 0,22 \cdot n$) bepalen toch het exponentiële curve beloop van de afgebeelde grafiek. Naarmate het aantal gevonden randfragmenten toeneemt, neemt de verhouding tussen teruggevonden kookpotoppervlak en aantal randfragmenten ook toe, dit in tegenstelling tot een constante verhouding bij een curve met een rechte, stijgende lijn. Dit is wiskundig terug te voeren op een constante, fractionele afname⁵ van kookpotmateriaal in de tijd, afhankelijk van beginhoeveelheid $\langle a \rangle$ en tijdsduur $\langle t \rangle$. Een groter aantal verschillende randfragmenten per locus bij opgraving wijst in feite op een groter aantal kookpotten in het begin, op tijdstip $\langle t_0 \rangle$ en daar wordt naar verhouding dus meer van terug-

³ Zie H.J. FRANKEN, *Excavations at Deir 'Alla,I*, p. 119-126. Zie ook R.H. DORNEMANN, *The Archeology of the Transjordan*, p. 145-161 with Sequences I and II.

⁴ De formule luidt in vereenvoudigde vorm: $a-x = k \cdot e^{c \cdot 0,22 \cdot n}$. Hierin is $\langle a-x \rangle$ wat men terugvindt per locus, $\langle k \rangle$ de veldconstante en c wordt bepaald door de in de archeologie bekende spreiding van kookpotdiameters, $\langle n \rangle$ is aantal randfragmenten.

⁵ Beschreven door de theoretisch formule van verdwijning: $a-x = a^* \cdot e^{-k_v \cdot t}$, waarin k_v de verdwijnconstante.

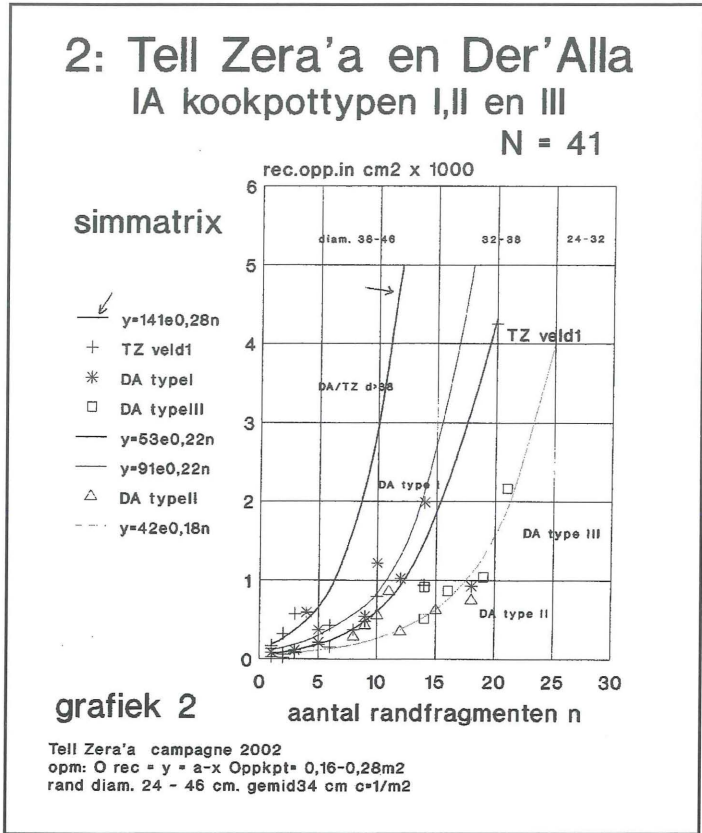

Grafiek 1 — Simulatiecurve verband tussen opgegraven wandoppervlak van kookpotten en aantal randscherven per locus.

gevonden. Het weet hebben van de spreekwoordelijke hoed en rand⁶ middels de empirisch gevonden formule en de theoretische formule van verdwijning geeft door grafische afbeelding inzicht in het verloop van het ooit aanwezige kookpotbestand en zelfs ook enig inzicht in het design van een oude kookpotlijn waar het vorm en grootte van de kookpotten betreft.

Door de empirisch gevonden formule te tekenen voor verschillende waarden van de kookpotdiameter (34 ± 16 cm), het gemiddelde kookpot wandoppervlak ($0,22 \pm 0,6$ m²), de hoogte van de rand (1 – 4 cm) en het aantal niet passende randfragmenten per locus ontstaat een reeks van simulatie-

⁶ Met nadruk op de rand. In deze context is overigens geen rekening gehouden met de bodem van de kookpot, vaak de zwakste schakel in de duurzaamheid van de kookpot. Overigens wel een prominent scherfonderdeel.

Grafiek 2 — Matrix simulatiecurven kookpottypen op *Tell Zera'a* en *Tell Der 'Alla*.

curven, ook wel een matrix genoemd (zie grafiek 2). De curven van deze matrix hebben als kenmerk dat het wandoppervlak en de diameter van de kookpotten van links naar rechts afnemen. De curven hebben links ook een steiler beloop dan rechts wegens een grotere kookpotdiameter. Deze matrix kan als referentiemodel worden gebruikt om de op één of verschillende sites gevonden aantallen kookpotscherven/wandoppervlakten onderling te vergelijken en wel door de meetgegevens op de simulatiematrix in te tekenen. Deze exercitie is uitgevoerd in een vergelijking van de kookpotvondsten van de proefsleuf op *Tell Zera'a* en van de opgravingen in 1960-67 in *Der 'Alla*. Voor *Der 'Alla*⁷ en *Tell Zera'a* kunnen als zodanig een drietal kookpottypen onderscheiden worden. FRANKEN spreekt van een drietal typen: DA type I = IJzertijd I, DA type II = IJzertijd Ib en DA type III = IJzertijd

⁷ Data ontleend aan H.J. FRANKEN, *a.w* (nt. 3).

Ib. De curve voor de kookpotvondsten van TZ veld 1 valt nagenoeg samen met die voor DA type I/ type II (*Der 'Alla*: fase A- G), waarmee in één oogopslag is te zien, dat TZ veld 1 een curve van kookpotten uit IJzertijd Ia-b vertegenwoordigt.⁸ De curven van DA type II (klein)/ III komen overeen met de curve van kookpotten met klein wandoppervlak (0,18m²). Tot slot zijn er nog een aantal meetgegevens van een groot profiel kookpot in DA en TZ (> 0,28 m² met Ø >46 cm). Is dit wellicht Late Bronstijd II?

Conclusie

Het mag duidelijk zijn, dat aan aantallen scherven, in dit geval van kookpotten, soms meer informatie valt te ontfemen dan op het eerste gezicht mogelijk lijkt. Tellen en meten is een typisch archeometrische benadering die soms toch verrassende doorkijkjes kan geven in de historie en samenhang van het schervenmateriaal. Zoals DORNEMANN in zijn overzichtswerk uit 1983 betoogde, is er grote behoefte aan een zekere eenduidigheid van indeling van aardewerk om de verschillende Transjordaanse keramiekrepertoires met elkaar te kunnen vergelijken. Deze mathematische aanpak is een aanzet om een eenduidige indeling te bevorderen. Een uitwerking van deze wiskundige benadering voor andere aardewerkvormen dan kookpotten, zoals schalen, kruiken en voorraadkruiken is een volgende stap om de onderlinge verhoudingen van diverse aardewerktypen binnen keramiekrepertoires te bepalen. Door vergelijking van vondsten uit *Der 'Alla* en *Tell Zera'a* met die van andere locaties zoals *Tell Sa'idiyeh* en *Tell Mazar* zou deze specifieke wiskundige methodiek verder gecontroleerd en uitgebreid kunnen worden. Daarmee kan een goed instrument ontwikkeld worden om al in een vroeg stadium uitspraken te doen over aard en tijdvak van aangetroffen kookpotscherven repertoires.

(JAN DIJKSTRA)

III IS TELL ZERA'A HET GADARA VAN DE LATE BRONSTIJD?

Kanaän als Egyptisch wingewest in het Nieuwe Rijk

Het oppervlakteonderzoek van de omgeving van *Tell Zera'a* in de *Wadi el-'Arab* en de eerste jaren van archeologisch onderzoek (2001-2004) op de

⁸ Deze uitspraak gaat enerzijds uit van de datering van DA, anderzijds van de uitkomsten van het voorlopig dateringsonderzoek van TZ.

tell zelf hebben duidelijke bewijzen opgeleverd van bewoning in de Vroege IJzer en Late Brons perioden. Vooral de vestingwerken van de Late Brons bewoning verdienen daarbij aandacht. Hoewel het onderzoek nog maar net is begonnen, mag de vraag gesteld worden of deze belangrijke woonplaats uit de tweede helft van het 2^e Millennium v.Chr., gelegen langs de weg die vanuit het Jordaandal door de *Wadi el-'Arab* naar de hoogvlakte voerde en die vandaar een goede toegang bood tot Zuid-Syrië via de oversteekplaatsen van de Yarmouk bij *Tell esh-Shihab* of *Dera'a*, ook genoemd wordt in de historische documenten van deze perioden.

Gedurende het grootste deel van de Late Brons periode is het zuidelijk deel van de Levant, dat we hier globaal aanduiden als Kanaän en dat in Egypte bekend stond als Beneden-Retenu of Choeroe min of meer wingewest van het Egyptische Nieuwe Rijk geweest. De bijbelse traditie bewaart hieraan nog een herinnering door in haar volkenlijsten Kanaän bij Nubië, Egypte en Punt in te delen (Gen.10:7). De Farao's Toetmozes III en Amenophis II hebben in een serie veldtochten, die hen herhaaldelijk tot Qades aan de Orontes en omgeving brachten, het gebied ten zuiden van de lijn Tyrus en Damascus (Upe) vast in de handen gekregen en deze situatie is met wisselend succes tot het begin van de 20^e dynastie onder Ramses III blijven bestaan.

De lange topografische lijsten van Toetmozes III en vermoedelijk ook die van Amenophis II laten in hun verschillende versies een systeem van routebeschrijvingen en militaire steunpunten zien, die geconcentreerd liggen in het kustgebied van Noord-Palestina, rondom het Meer van Tiberias en in Zuid-Syrië en in het Overjordanse gebied. Hoewel niet alle details van de systematiek der lijsten duidelijk zijn, mag men vermoeden dat het vooral ging om de beheersing van toegangswegen tot het grensgebied van Noord Kanaän en Zuid Syrië en om te laten zien waar de voornaamste steunpunten van de Egyptische dominantie lagen.

Het is niet zeker dat Toetmozes III of zijn opvolgers, ondanks de propaganda in hun inscripties en oorlogreliëfs al of niet met topografische lijsten van overwonnen landen en steden, ooit het noorden van de Levant (Boven-Retenu) vast in handen hebben gehad. Wel is zeker dat ze er op verschillende veldtochten hun gezicht lieten zien en ook tribuut inden van de vorsten van Amurru, Ugariet en andere Noordsyrische staten. Dat betekent echter niet dat ze er een administratief netwerk met militaire steunpunten hebben opgezet zoals in de Sinaï en Kanaän. Een poging van Horemheb om in een veldtocht die hem van Byblos naar Karkemisj voerde, de politieke onrust in de Levant in te dammen, had evenmin blijvend succes in Syrië. Daarentegen was het herstellen van de Pax Aegyptica in Kanaän

verdere uitvoering van een politiek waarmee hij al tijdens de regering van Toetanchamon was begonnen als opperbevelhebber van de Egyptische legers.

Gadara gedurende de 19^e dynastie

Sethi I ging daarmee — als co-regent van zijn oude vader Ramses I in feite de eigenlijke opvolger van Horemheb — meteen in zijn eerste regeringsjaar verder. Een samenvatting van dat eerste jaar vinden we afgebeeld op de oostzijde van de Noordmuur van de Grote Hal in de Tempel van Amun te Karnak. De aanval op en verovering van de stad Yanu'am hier afgebeeld en van commentaar voorzien, correspondeert met de veldtocht beschreven in de stele van Jaar 1 gevonden te Beth-Shan:

Op deze dag kwam iemand om Zijne Majesteit te berichten: „De misdadiger in de stad Hammat heeft vele mensen om zich heen verzameld om de stad Beth-Shan in te nemen. Hij heeft een pact gesloten met Pehel (Pella) en hij verhindert de prins van Rechob uit te trekken.” Daarop stuurde Zijne Majesteit van zijn eerste leger, de divisie ‘Amon, de machtige boogschutter’ op de stad Hammat af, van zijn eerste leger, de divisie ‘Re, boordevol moed’ naar de stad Beth-Shan en van zijn eerste leger, de divisie ‘Seth, sterke boogschutter’ op de stad Yano'am af. Nog geen dag ging voorbij, of zij werden overweldigd door de glorie van Zijne Majesteit ...

De indruk bestaat dat Sethi I de onrust aangreep om het steunpunt Beth-Shan opnieuw in te richten en in het omliggende gebied orde op zaken te stellen. Hij greep in in de lokale oorlog tussen de machthebbers van Hammat en Pehel (Pella) enerzijds en Beth-Shan (*Tell el-Husn*) en Rehob (*Tel Rehov*) anderzijds, een strijd die blijkbaar ging om de beheersing van de oversteekplaatsen van de Jordaan, meer in het bijzonder de route, die hier vanuit de vlakte van Jizreël via het Jordaandal naar het Jordaanse hoogland en vervolgens Zuid-Syrië voerde.

Sethi I nam geen halve maatregelen. Bij alle overdrijving en propaganda, die zijn pronk-inscripties kenmerken, mag aangenomen worden dat ze ook enigszins inzicht geven in de gevolgde militaire strategie. Na het zeker stellen van de toegangsweg via de kust, splitst het eerste leger zich in drie divisies, waarvan één als garnizoen achterblijft in Beth-Shan⁹ en de twee andere

⁹ Hiermee laat zich vermoedelijk ook de renovatie van Beth-Shan in Stratum VI verbinden, waarin de zgn. tempel van Sethi I opvallend sterke Egyptische trekken krijgt, o.a. met een sluitbare schrijn. Vermoedelijk was de tempel aan Re-Harachtî (Re als Horus in de Horizon) gewijd. De ca. 44 cm hoge kalkstenen Horusvogel, die men er vond, verwijst misschien naar het godsbeeld in de schrijn.

de wegen en grenzen naar het noorden zeker stellen. Hoewel Yanu'Àam vaak in de teksten van het Nieuwe Rijk wordt genoemd, is de stad nog steeds niet met zekerheid gelokaliseerd. Vanwege associaties met steden in het Zuid Syrische gebied en Libanon lijkt een lokalisering nabij de ingang van de Beqa-Vallei nog het meest logisch.

Toetmozes III was hier Sethi I al voorgegaan en liet vermoedelijk onderweg een stele plaatsen in Kinneret (*Tell el-'Oreme*). Aangezien de concrete dreiging kwam van de overkant van de Jordaan, ligt het voor de hand dat de Amon-divisie naar Hammat en Pehel werd gestuurd. Een concrete aanwijzing dat Sethi dit gebied in de omgeving van de Yarmouk en zijn zijden pacificeerde, is zijn stele in *Tell esh-Shihab*. Deze lijkt in spiegelbeeld qua lay-out sterk op die van de Beth-Shan stele. De wijding aan 'Amun-Re, heer des hemels, heer der beide landen' is vermoedelijk geen toeval, wanneer men zich realiseert dat de Beth-Shan stele gewijd is aan Re-Harachte. Het is erg verleidelijk om de stelae in verband te brengen met de verschillende militaire operaties van de drie divisies. Dat brengt ons met de Amon-divisie in Overjordaans en Zuidsyrisch gebied en daarmee komt wellicht ook het gebied van *Tell Zera'À/Umm Qes* in beeld. We zouden het in boven al geciteerde tekst genoemde Hammat — zoals anderen dat al eerder hebben gedaan — met *el-Hammeh* willen associëren, een plaats in de benedenloop van de Yarmouk vlak ten noorden van *Umm Qes/Gadara*, het latere Hammath-Gader uit de Talmoed en Ammatha uit de christelijk Byzantijnse overlevering.

Op zoek naar Tell Zera'À in de Egyptische geografie (fig.7)

Uitgangspunt voor onze zoektocht naar een kandidaat voor *Tell Zera'À* vormde het 'beeldverhaal' dat Sethi I liet aanbrengen op de Noordwand van de Grote Hal in Karnak. In dit 'beeldverhaal' van zijn eerste veldtocht wordt naast Yanu'Àam een verwoeste stad *qa-dú-rù* afgebeeld. Aangezien het onderste register de strijd met de Sjasu-bedoeïenen en de aanval op Pi-Kanaän (= Gaza) langs de zee kust laat zien, ligt het voor de hand om aan te nemen dat het tweede register op dezelfde manier noord-zuid georiënteerd is, d.w.z. de stad achter Yanu'Àam ligt verder naar het noorden of oosten. De stad *qa-dú-rù* werd door HELCK vereenzelvigd met de voorganger van *Umm Qes/Gadara*.¹⁰ Als onze veronderstelling juist is, ligt dit oord echter veel noordelijker in een bosrijk gebied net zoals Yanu'Àam. Dezelfde stad wordt

¹⁰ HELCK, *Beziehungen*, 202-203

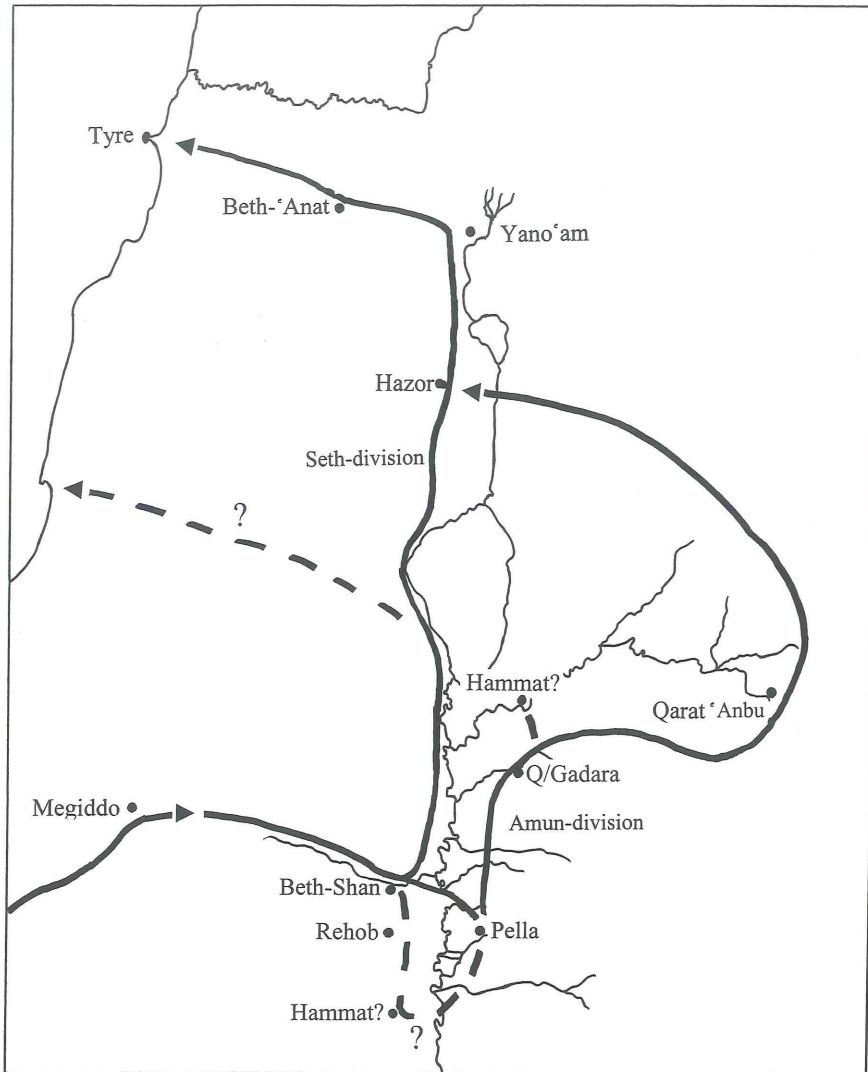

Fig. 7 — Kaart van de veldtochten in het eerste jaar van Sethi I.

vermoedelijk ook nog genoemd in de Luxor-lijsten van Ramses II, temidden van een groepje toponiemen, waarvan Tahsi de bekendste is.¹¹ Dat lijkt ook te wijzen op een localisering in de Libanon-regio.

¹¹ Vgl. KITCHEN, KRI II, 177 23-27 en 178 1-5; aangenomen dat hier als de lezing *qa-ad-rú-rù** correct is, is wellicht sprake van een kleine verschrijving. Het centrum van de

Er is echter naar alle waarschijnlijkheid ook nog sprake van een toponiem *qa/gá-da-ra* in de lijsten van Sethi I op dezelfde Noordwand in Karnak, in beide versies aan weerszijden van de toegang.¹² Een analyse van deze lijsten laat zien dat de lijsten uit verschillende groepjes toponiemen zijn opgebouwd. De kern ervan vormen de vier steden die Sethi I noemde in zijn eerste Beth-Shan stele als aanleiding voor zijn ingrijpen in Kanaän.¹³ Daarna komt de kustlijst, die loopt van Akko naar Tyrus en Usu=Tyrus-binnen. Dit lijkt in overeenstemming te zijn met de strategie van Sethi I, die na de verovering van Yanu'am en Qaduru/Qadruru in het binnenland het kustgebied van Akko tot Tyrus heeft veilig gesteld door de veldtocht van de Seth-divisie. Van dit wapenfeit heeft hij ook te Tyrus een stele achtergelaten.¹⁴ Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de lijst verder gaat met plaatsen in het Zuidsyrische gebied waarheen de Amon-divisie werd gezonden. Over Beth-Anat kan men twijfelen. De meeste geleerden zoeken het in Noord-Kanaän (het latere Hoog-Galilea) en het is denkbaar dat het met Yanu'am en Tyrus een soort noordgrens moest vormen voor dat moment.

De rest van de toponiemen op deze lijsten, voorzover ze betrekking hebben op Kanaän, liggen vermoedelijk aan de oostkant van het Meer van Tiberias en sluiten tenslotte aan die kant de grens bij Hazor. Van de plaatsnamen aan de oostkant van het Meer van Tiberias — afgezien van de goed bekende plaatsen Hazor en Rapah die de hekkeluiters in de lijst vormen — heeft men *Qarat 'anbu** met redelijke waarschijnlijkheid gelocaliseerd in het Yarmoukdal bij *Tell esh-Shihab*. De vereenzelviging van *Qarat 'anbu* met *'ên 'anabi* (*Hen Anabi* uit de Amarna brieven) en het oord waar Sethi I of vermoedelijk zijn Amun-divisie de stele opstelde, is intussen vrij algemeen geaccepteerd. Vermoedelijk lag hier het tijdelijke eindpunt van

cartouche is beschadigd en een lezing *qa-dú-rù* m.i. verdedigbaar. Mocht de variant *qadruru** voor *qaduru** inderdaad bestaan dan zou ook gedacht kunnen worden aan een afleiding van קדר 'zwart zijn'; ook een relatie met קטר valt niet uit te sluiten, vgl LW *qa-da-rù-tá* 'wieroek' (SIVAN-KOCHAVI, 85, HOCH, *Semitic Words*, 305 No. 440). Dat toponiemen met קטר mogelijk zijn bewijst Qitron=Qata(r)t in Zebulon (Richt. 1:30, Joz. 19:15). MARTIN NOTH suggereerde vereenzelviging met Kafr Qatra, zie NOTH, ABLAK 2, 31-32; HELCK, *Beziehungen*, 203.

¹² De lezing is geaccepteerd door SIMONS, ETL, 140 (in de vorm *q-d- [<w>-r]*); HELCK, *Beziehungen*, 202-203 (als *ga-da-ra*); KITCHEN, KRI I, 29-32. Op grond van de resten van beide namen is een lezing *qa-dú-ra* i.p.v. *qa-da-ra* niet uit te sluiten.

¹³ In de lijstjes op de deurposten van de tempel van Sethi I in Abydos (SIMONS, ETL, no XVI) staan deze vier steden zelfs bovenaan!

¹⁴ Helaas zeer fragmentarisch, zie M. CHÉHAB, BMB 22 (1969) 32; Pl VIII, 3; KITCHEN, KRI I, 117

de strafexpeditie en heeft de Amun-divisie een tangbeweging gemaakt in de richting van Hazor. Dit zou kunnen verklaren waarom bijvoorbeeld een stad als Astartu in deze eerste fase nog buiten beeld bleef. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Qa/Gádara in deze regio van de Yarmouk een relatie heeft met het latere *Umm Qes/Gadara*. Deze plaats heeft echter geen duidelijke bewoningssporen vóór de Hellenistische tijd opgeleverd. De grootste *tell* in de nabijheid waar wel een bewoning van de Vroegbrons periode tot de IJzertijd aantoonbaar is, is *Tell Zera'a*. De gedachte dat *Tell Zera'a* wel eens het oudere Gadara geweest kan zijn, begint zich op te dringen. Wel moet dan aangenomen worden dat de bewoners in de Hellenistische tijd de naam hebben meegenomen en overgedragen op het klassieke Gadara.

Gadara in latere Egyptische teksten

Voorzover ik kan nagaan wordt Qa/Gádara onder Sethi I niet nog een keer genoemd. Noch op de Qurneh-sfinx uit de Dodentempel van Sethi I, noch in Abydos is de plaats terug te vinden, maar dat kan aan het fragmentarische karakter van de topografische lijsten liggen. Van Ramses II zelf bezitten we weliswaar vrij veel topografische lijsten, maar ze zijn merendeels erg fragmentarisch en in een aantal gevallen herbewerkt. Ze leveren voor ons onderzoek niet veel extra op. De serie van Sethi I: Pahil, Hammat, Beth-Shan en Yanu'am evenals de kustplaatsen en een enkele Overjordaanse stad (Qarat 'Anba) zijn door Ramses II overgenomen. Het is vrijwel zeker dat Ramses II de gebiedsuitbreidingen van Sethi I heeft kunnen consolideren en dat hij ze hier en daar nog heeft uitgebreid na de grote slag bij Qades (1274 v.Chr.). Niet alleen heeft hij ook een stele te Beth-Shan laten opstellen, maar ook één langs de kustweg (*Nahr el-Kelb*), één te Tyrus en in Zuid-Syrië één te *Sheikh Sa'ad* (zgn. Jobsteen) en één te *Kiswe* iets ten zuiden van Damascus. Ook uit andere documenten weten we dat nog tot ver in de 19e dynastie en begin 20e dynastie de rijksgrens tot aan Yanu'am bleef gehandhaafd, ook al moest Merenptah het Egyptisch gezag daar herstellen (Israël-stela).

De recent gevonden stele van *Kiswe* is niet zozeer belangwekkend vanwege haar retorische, stereotiepe inhoud, als wel door haar bijzondere datum en vindplaats. De stele is gedateerd in het 56^e jaar van Ramses II (1223 v.Chr.). Ze is dus een belangrijke aanwijzing dat het gebied rondom Damascus (Upe) zo'n tien jaar vóór de dood van Ramses II nog stevig in handen is van Egypte, een situatie die ook nog zal voortduren onder

Merenptah¹⁵ en opvolgers tot Ramses III, die in zijn 8^e jaar (1176 v. Chr.) moet toegeven dat de vijand zich in het voormalige Amurru heeft gevestigd, waardoor hij zich genoodzaakt zag op steunpunt Beth-Shan terug te vallen.¹⁶ Er zijn meerdere aanwijzingen dat de Ramessiden ook nog andere vooruitgeschoven steunpunten hadden gevestigd in dit gebied.

Tenslotte noemen we nog een opvallende passage uit de 'Satirische Brief' van Hori aan Amenemopet, een geschrift vermoedelijk uit het begin van de 12^e eeuw v. Chr. Daarin beschrijft de auteur een soort itinerarium. Hij voert ons langs Byblos, Beirout, Sidon en Sarepta, passeert de rivier Litani, noemt Usu, Tyrus-binnen en Tyrus-haven aan zee. Bij Akko gaat het landinwaarts. Uit het vervolg blijkt dat de schrijver zich richting de Jordaan en het Overjordaanse beweegt. Nadat hij de afslag naar Hazor noemt, vervolgt hij echter zijn weg naar Hammat. Wij hebben hierboven gepleit voor de Overjordaanse locatie van dit Hammat, hoewel ook het Hammat (*Tell el-Hammah*) ten zuiden van Beth Shan kan zijn (fig. 1 en 7). Na Hammat vinden we een opmerkelijke opeenvolging *há-má-ta da-ga-ra (det) da-ga-ar-'i-ir (det)* (meestal opgevat als Dagan en Dagan-el). Vermoedelijk is sprake van een verschrijving (dittografie). Mijn suggestie is hier te lezen *há-má-ta ga!-da!-ra*. Dat is te vergelijken met de bekende samenstelling Hammath Gader uit de Talmoed en Midrash om dit Hammath van andere plaatsnamen met dezelfde naam te onderscheiden. Ook wanneer we echter twee afzonderlijke plaatsnamen lezen, is waarschijnlijk Hammat aan de Yarmouk bedoeld, gevolgd door nabijgelegen Gadar en Dagan-el.

Conclusie

Interessant is dat deze topografische beschrijving, ondanks het terloops noemen van de weg naar Hazor, de weg naar Syrië toch laat verlopen via

¹⁵ P. Anastasi III 1, 9-10; 7,10-11 noemt een zekere Amen-em-opet als opziener des Konings in vreemde landen van Sile tot Upe. Verder is er een plaats genoemd 'Stad van Merenptah Hotep-Maat-Re in het gebied van Aram' waar een opzichter van de stal Pa-Mer-Khetem, zoon van Ani verblijft (pAn III 5,4vv) die met brieven van generaal Pa-Re-em-heb e.a. naar huis is gekomen (ANET 3, 258-9). Het is verleidelijk deze stad met de stad Ramses-Meri-Amun in Upe te vereenzelvigen, die in de correspondentie van Ramses II met het Hethitische hof wordt genoemd.

¹⁶ Zie PRITCHARD, ANET3, 262; DIJKSTRA, in: R.J. DEMARÉE & K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis*, 198. Als met de 'heer van het jubileum' in een der deurposten gevonden in Beth-Shan Ramses III wordt bedoeld, valt het einde van de bezetting ervan zelfs na 1150 v. Chr., gewoonlijk de datum voor het einde van Stratum VI te Beth-Shan.

de zuidkant van het Meer van Tiberias door de Vallei van Beth-Shan en de overgang van de Jordaan bij Hammat via Noord-Jordanië en Zuid-Syrië. Dat zou kunnen impliceren dat de schrijver van de brief ook bekend was met een weg die langs Gadara (eventueel Hammat Gadara) naar het noorden van Syrië liep. We kunnen dus met een zekere mate aan waarschijnlijkheid stellen dat Gadara in de tijd van Sethi I (ca 1293 v. Chr) op de kaart van de geschiedenis van het Oude Oosten verschijnt, bekend blijft tot het begin van de IJzertijd en dat dit oord Qa/Gádara, gelocaliseerd in *Tell Zera`a*, als voorganger van het latere *Umm Qes*/Gadara beschouwd kan worden.

(MEINDERT DIJKSTRA)

Literatuur:

- AHITUV, S., *Canaanite Toponyms in ancient Egyptian Documents*, Leiden 1984
- DEMARÉE, R.J. & K.R. VEENHOF (eds), *Zij schreven geschiedenis. Historische documenten uit het Oude Nabije Oosten* (MVEOL 33), Leiden 2003
- DORNEMANN, R.H., *The Archeology of the Transjordan in the Bronze and Iron Ages*, Milwaukee 1983
- FRANKEN, H.J., *Excavations at Deir `Alla, I. A Stratigraphical and Analytic Study of the Early Iron Age Pottery*, Leiden 1969
- HELCK, W., *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.* (Ägyptologische Abhandlungen 5), Wiesbaden 1962
- HOCH, J.E., *Semitic Words in Egyptian Texts of the New Kingdom and the Third Intermediate Period*, Princeton. New Jersey 1994
- KITCHEN, K.A. (ed), *Ramesside Inscriptions*, 7 vols, London 1969-
- MURNANE, W.J., *The Road to Kadesh*, Chicago 1985
- NOTH, M., *Aufsätze zur biblischen Landes- und Altertumskunde* (ABLAK), Neukirchen-Vluyn 1971
- PRITCHARD, J.B., *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament* (ANET), Princeton 1955
- REDFORD, D.B., *Egypt, Canaan and Israel in ancient Times*, Princeton New Jersey 1992
- SIMONS, J., *Handbook for the Study of the Egyptian Topographical Lists relating to Western Asia* (ETL), Leiden 1937
- SIVAN, D. & Z. COHAVI-RAINEY, *West Semitic Vocabulary in Egyptian Script of the 14th to the 10th Centuries BCE* (Studies by the Department of Bible and Ancient Near East VI), Beer-Sheva 1992

DE LAATSTE PRIESTERS VAN PHILAE EN HET EINDE VAN DE OUDEGYPTISCHE RELIGIE*

JITSE H.F. DIJKSTRA

Inleiding

We schrijven de zesde eeuw na Chr. Egypte is helemaal christelijk. Heel Egypte? Nee! Een klein eiland bleef moedig weerstand bieden tegen het christendom... Dit is het beeld dat lange tijd heeft bestaan van het eilandje Philae, gelegen in het eerste Cataractgebied aan de uiterste zuidgrens van het oude Egypte en het toenmalige Romeinse rijk (zie afbeelding op het voorblad).

Terwijl Egypte in de vierde en vijfde eeuw na Chr. langzamerhand christelijk werd, hielden priesters op Philae de Oudegyptische rituelen in stand. Zij werden daarin gesteund door twee volkeren die leefden in het meer naar het zuiden gelegen Nijldal, dat wil zeggen in Nubië: de Blemmyers, die oorspronkelijk de Oostelijke Woestijn bewoonden, en de Noebaden, een Nubisch volk. Deze uitzonderlijke situatie, die de Romeinen overigens openlijk tolereerden, zou pas ten einde zijn gekomen met een gebeurtenis die is te dateren in de jaren 535–537 na Chr. De zesde-eeuwse Byzantijnse historicus PROCOPIUS beschrijft deze gebeurtenis als volgt:

“Deze barbaren nu behielden die tempels op Philae zelfs tot in mijn tijd, maar keizer Justinianus besloot ze (de tempels) te vernietigen. Narses dan, een Pers-armeniër van geboorte (...), bevelhebber van de troepen aldaar, vernietigde de tempels, zoals de keizer hem had bevolen, en hij hield de priesters in hechtenis, terwijl hij de beelden naar Byzantium (Constantinopel) stuurde” (PROCOPIUS, *Perzische Oorlogen* 1.19.36–37).

Aldus zouden de laatste priesters van het toneel zijn verdwenen en met hen zou er een einde zijn gekomen aan de Oudegyptische cultus op Philae.

Het bestaande beeld van de laatste priesters van Philae

Dit beeld van de laatste priesters van Philae heeft velen geïnspireerd tot romantische ideeën. Zo heeft de bekende romancier CHRISTIAN JACQ in 1990

* Dit is een bewerking van een lezing gegeven op 10 december 2004 tijdens de 32^e Nederlands-Vlaamse Egyptologendag in Leiden. Mijn hartelijke dank gaat uit naar Brian Muhs, die mijn tekst op enkele punten verbeterde.

over hen een roman geschreven, getiteld *Pour l'amour de Philae*, of vertaald in het Nederlands *Uit liefde voor Philae*.¹ In dit boek schrijft JACQ over een vijftigtal trouwe aanhangers van de cultus van Isis die onder leiding van de hogepriesteres Isis en de hogepriester Sabni tot het allerlaatste strijdt tegen de christelijke autoriteiten, en dan met name tegen de prefect Maximinus en zijn generaal Narses, die eigenlijk naar het zuiden zijn gestuurd vanwege een expeditie naar Nubië, en de bisschop van Elefantine, Theodorus.

Al snel wordt Maximinus verliefd op de schone Isis, die overigens een relatie heeft met Sabni, en stelt hij zich milder op. De *hardliner* Theodorus daarentegen blijft druk uitoefenen op Philae. Zo is het eiland verstoken van levensmiddelen en bouwmaterialen om de vervallen tempels te repareren. Zowel Maximinus als Narses worden vermoord door Blemmysche strijders, die een grootscheepse aanval ondernemen op Elefantine. Er wordt een vredesverdrag gesloten, en Philae lijkt weer gered. Maar dan is er een nieuwe delegatie op weg vanuit Constantinopel. Voordat deze echter in Elefantine arriveert, vallen kluizenars die in de faraonische tombes in de omgeving wonen Philae aan. Onder leiding van de fundamentalistische monnik Paulus wordt de laatste 'heidense' gemeenschap uitgeroeid en de hogepriester en -priesteres eindigen op de brandstapel. Uit respect voor Philae zorgt Theodorus, die een jeugdviend van Sabni is, dat de tempel van Isis overeind blijft staan: "Als het einde der tijden komt, zal zij de dageraad van de laatste dag aanschouwen".

Hoewel een schrijver de ruimte moet krijgen historische gebeurtenissen te dramatiseren, kunnen er vraagtekens worden geplaatst bij de opmerking op de achterkant van de Nederlandse uitgave, waar staat dat JACQS roman "historisch volkomen verantwoord" is. De roman bevat aperte historische onjuistheden, zoals de bewering dat de Romeinse hoogwaardigheidsbekleder Maximinus in de zesde eeuw zou hebben geleefd. Maximinus wordt namelijk genoemd in een fragment dat van een andere Byzantijnse, vijfde-eeuwse historicus, PRISCUS VAN PANIUM, is overgeleverd (fragment 27). Daarin wordt verteld hoe Maximinus, na een verdrag te hebben gesloten met de Blemmyers en Noebaden op Philae, korte tijd later, in 453 na Chr., stierf. Ook noemt JACQ de Blemmyers een Nubisch volk, wat — etnisch gezien — onjuist is. Bovendien spelen de Noebaden geen enkele rol in JACQS verhaal. Verder was Theodorus niet bisschop van Elefantine, maar van Philae, en wel vanaf ongeveer 525 tot kort na 577 na Chr. Er was niet eens een bisschop van Elefantine, want de verantwoordelijke bisschop

¹ C. JACQ, *Uit liefde voor Philae* (Naarden 2000).

zetelde in Syene, het huidige Aswan op de oostelijke Nijloever. Tenslotte lokaliseert JACQ alleen een ‘heidense’ gemeenschap op Philae, hoewel kan worden aangetoond dat al vanaf de eerste helft van de vierde eeuw een bisschop op het eiland zetelde. Met andere woorden: vanaf die tijd en misschien nog wel eerder leefde er ook een christelijke gemeenschap op het eiland.

Hoe moeten we ons deze vreedzame coëxistentie voorstellen op een eilandje dat niet meer dan 460 bij 150 m mat? In zijn afscheidsrede als hoogleraar Egyptologie bij de Rijksuniversiteit Groningen in 1997 heeft mijn leermeester HERMAN TE VELDE gesproken over het einde van de Oudegyptische religie. Hij merkt hierin op over de situatie te Philae: “Het zou interessant zijn om te weten hoe de priesters van de christelijke kerk en de priesters van de Isistempel op Philae hebben samengeleefd, kennelijk zonder noemenswaardige problemen”.² Het is dan ook geen toeval dat ik in 2000, hetzelfde jaar waarin de Nederlandse vertaling van JACQS roman over Philae verscheen, begon aan een proefschrift bij dezelfde universiteit over de religieuze veranderingen in het eerste Cataractgebied, en wel speciaal te Philae, gedurende de late Oudheid (d.w.z. van de vierde tot de zevende eeuw na Chr.), dat ik onlangs heb verdedigd.³ In dit artikel zou ik me willen beperken tot wat we weten over de laatste priesters van Philae.

Tot nu toe heeft het wetenschappelijke onderzoek naar de Oudegyptische cultus te Philae in de late Oudheid zich teveel geconcentreerd op de genoemde passage uit het werk van PROCOPIUS. Volgens PROCOPIUS zou de generaal Narses de tempels van Philae hebben vernietigd, de priesters gevangen gezet en de beelden opgestuurd naar Byzantium. Hij wekt ook de indruk als zou hiermee een einde zijn gekomen aan een nog springlevende Oudegyptische cultus op het eiland in 535–537 na Chr. Opmerkelijk genoeg hebben onderzoekers deze beweringen altijd voor waar versleten zonder daarbij te letten op de context van deze passage en de bedoeling waarmee het geschreven is. Maar alleen al de opmerking dat de Byzantijnse generaal de tempels vernietigde roept argwaan op. De tempels van Philae behoren tot op de dag van vandaag tot de best bewaarde monumenten van het oude Egypte. Bovendien kan op basis van een analyse van het rijke archief van inscripties dat op de tempelmuren is achtergebleven worden aangetoond dat er in 535–537 na Chr. weinig over kan zijn geweest van de Oudegyptische cultus op Philae. Dientengevolge kan ook de heersende opvatting in de

² H. TE VELDE, *Het einde van de Oudegyptische religieuze traditie* (Groningen 1997), 10.

³ J.H.F. DIJKSTRA, *Religious Encounters on the Southern Egyptian Frontier in Late Antiquity (AD 298–642)*, proefschrift Groningen 2005.

wetenschap, die terug te vinden is in Egyptologische handboeken als het *Lexikon der Ägyptologie* of de *Cultural Atlas of Ancient Egypt* van BAINES en MALEK, om het ‘het einde van de Oudegyptische religie’ aan deze gebeurtenis van 535–537 na Chr. te verbinden, worden genuanceerd.

De inscripties van Philae: een beeld bijgesteld

Van geen enkele site in Egypte is zo’n hoge concentratie inscripties uit de Grieks-Romeinse periode bekend als van Philae. Het epigrafische materiaal varieert van keurig uitgehakte, officiële inscripties van de Ptolemaeën tot bezoekers die hun naam, soms vergezeld van een gebed, wens of andere toevoeging, haastig in de steen hebben gekrast. In de Grieks-Romeinse periode was het gebruikelijk voor Egyptische pelgrims hun bezoek aan een tempel te vereeuwigen op de tempelmuren, zodat zij op deze manier voor eeuwig bij de goden zouden zijn. De meeste inscripties van Philae zijn geschreven in het Demotisch (450 inscripties), uitgegeven door GRIFFITH in 1935–1937, en het Grieks (361 inscripties), grotendeels uitgegeven door de gebroeders BERNAND in 1969, maar er zijn ook inscripties geschreven in hiërogliefen, Meroïtisch (het schrift van de zuiderbuur van Egypte in Grieks-Romeinse tijd dat van het Demotisch is afgeleid), Latijn en Koptisch.⁴

Van deze inscripties dateren er twaalf Griekse en vierentwintig Demotische in de vierde en vijfde eeuw na Chr. Aan één van de Demotische inscripties, aangebracht in de Poort van Hadrianus (Fig 1, letter I) en daterend van 24 augustus 394 na Chr., gaat een hiëroglifische inscriptie vooraf, die daarmee de laatste gedateerde hiëroglifische tekst van heel Egypte is:

“In de aanwezigheid van Meroel, zoon van Horus, door zijn hand, dat wil zeggen (die) van Esmet-Achom, zoon van Esmet, tweede ‘profeet’ (*hm ntr*) van Isis, voor eeuwig en eeuwig. Uitspraak door Meroel, heer van Zuiver-eiland,⁵ de grote god” (GRIFFITH, *Catalogue*, Ph. 436).

⁴ F.L.L. GRIFFITH, *Catalogue of the Demotic Graffiti of the Dodecaschoenus* (Oxford 1935–1937), Philae = Ph., nrs. 1–450, en A. EN É. BERNAND, *Les inscriptions grecques et latines de Philae* (Paris 1969), nrs. 1–322 (minus nrs. 147, 163), aangevuld met enige inscripties in A. BERNAND, *De Thèbes à Syène* (Paris 1990), nrs. 307–344 (minus nr. 323). Recentelijk zijn daar nog eens vier inscripties uit de late Oudheid aan toegevoegd: J.H.F. DIJKSTRA, ‘Late Antique Inscriptions from the First Cataract Area Discovered and Rediscovered’, *Journal of Juristic Papyrology* 33 (2003), 55–66, nrs. 1–4.

⁵ Het Abaton (Ἄβατον), Grieks voor ‘Onbegaanbare Plek’, een heiligdom van Osiris op het nabijgelegen eiland Biga dat nauw met de cultus van Isis op Philae was verbonden.

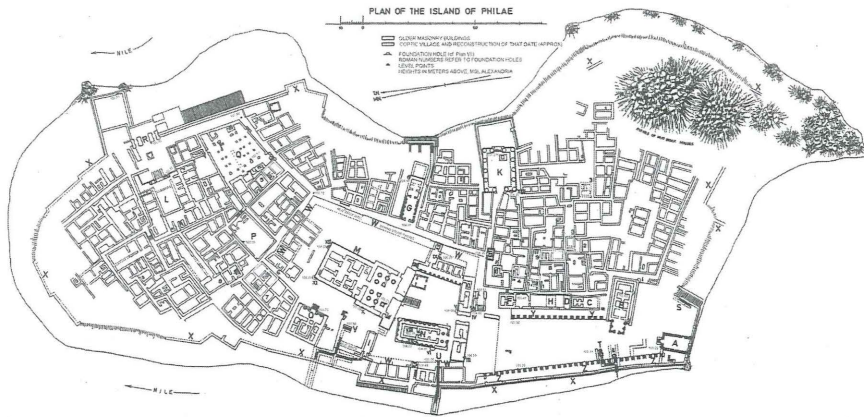

Fig. 1 — Kaart van Philae uit 1896 (H.G. LYONS, *A Report on the Island and Temples of Philae*, Londen 1896, Pl. 1). De tempels werden in de jaren '70 in een UNESCO-project overgebracht naar het naburige eiland Agilkia vanwege de bouw van de Aswan High Dam.

In de tekst roept de priester Esmet-Achom van Philae de god Meroel aan, waarschijnlijk de Nubische god Mandoelis die in het zuidelijker gelegen Kalabsja door Blemmysche stammen nog in de vijfde eeuw na Chr. werd vereerd. Het is niet alleen de enige hiëroglifische tekst op Philae uit de late Oudheid, de namen en titels van de priester zouden ook nauwelijks te begrijpen zijn geweest zonder de bijbehorende Demotische tekst. Volgens demotisten geeft de manier waarop deze en andere Demotische inscripties uit deze tijd geschreven zijn er verder blijk van dat de laatste priesters van Philae de Oudegyptische, heilige schriften nauwelijks meer meester waren.

Uit studies naar de schriftsystemen van andere antieke beschavingen is gebleken dat vaak slechts een kleine intellectuele elite het schriftsysteem in kwestie beheerste. In een overgangperiode waarin een nieuw schrift een oud schrift naar de zijlijn dirigeert, kan het oude schrift nog heel lang voortleven onder een kleine groep schrijvers. Zo'n schrift raakt dan buiten gebruik bij de laatste schrijver ervan. Dit kan zijn bij zijn overlijden maar hij kan ook simpelweg ophouden met schrijven, om welke reden dan ook.

- A TEMPEL OF NECTANBO
- B TEMPEL OF AR-HES-NEFER
- C SMALL TEMPEL
- D TEMPEL OF MANDULIS
- E UNFINISHED CHAPEL, LATE PERIOD
- F TEMPEL OF IMHOTEP
- G TEMPEL OF HATHOR
- H SITE OF SMALL TEMPEL
- I GATEWAY OF HADRIAN
- K TEMPLE (THE SO-CALLED KIOSK)
- L TEMPLE OF CAESAR AUGUSTUS
- M GREAT TEMPLE OF ISIS
- N TEMPLE OF ISIS USRET (MAMMISEU)
- O TEMPLE OF ISIS HAR NED IOTEF
- P COPTIC CHURCH OF ST. MARY
- Q COPTIC CHURCH
- R GATEWAY
- S SOUTH STAIRWAY
- T WEST STAIRWAY
- U NILOMETER
- V NORTH STAIRWAY
- W TEMENOS WALL
- X QUAY WALL
- Y EAST COLONADE
- Z WEST COLONADE

In het oude Egypte waren veel schrijvers priesters. In grote lijnen kregen de Oudegyptische schriften in de Grieks-Romeinse periode concurrentie te duchten van het Grieks dat het belangrijkste administratieve schrift werd. Demotisch werd uit het publieke leven gebannen en het gebruik ervan werd steeds meer beperkt tot het terrein van de tempel.

In de context van deze ontwikkelingen is het veelbetekenend dat er na de tweede eeuw na Chr. geen Demotische graffiti op tempelmuren zijn aangetroffen, behalve in de streek ten zuiden van Philae, en op het eiland zelf. Na de derde eeuw na Chr. worden Demotische inscripties alleen nog maar op Philae gevonden. Dit duidt erop dat de kennis van de priesters op Philae nog slechts geïsoleerd voortleefde, en het inkerven van de laatste Demotische graffito in 452 na Chr. betekent dan ook dat het laatste Oudegyptische schrift toen buiten gebruik moet zijn geraakt, of in elk geval niet lang daarna. Überhaupt is het aantal inscripties in vergelijking met de voorafgaande periode veel lager en bevinden zij zich niet langer verspreid over het hele tempelcomplex, maar in en rondom de hoofdtempel van Isis (Fig. 1, letter M). Het heeft er dan ook alle schijn van dat de Oudegyptische cultus op Philae al na de derde eeuw na Chr. drastisch ineenkromp en niet lang na 450 na Chr. buiten gebruik raakte. Dit blijkt ook uit de schrijvers van de inscripties, die na omstreeks 300 bijna geheel bestaan uit priesters. Ik zou het resterende gedeelte van dit artikel dan ook willen besteden aan wat de inscripties over hen en het einde van de Oudegyptische cultus te Philae te zeggen hebben.

Laten we beginnen bij de laatst-gedateerde tekst in het Demotisch (2 december 452; Fig. 2):

“Esmet de Oudere, zoon van Pachom, de eerste ‘profeet’ (*hm ntr*) van Isis, zijn moeders naam Tsensmet, de dochter van een hoofdpriester van Isis (*w'b 'o n 'S.t*). Esmet de Jongere, de tweede ‘profeet’ van Isis, zoon van Harentyotf. Vandaag, 6 Choiak, jaar 169” (GRIFFITH, *Catalogue*, Ph. 365).

Op het eerste gezicht lijkt er met deze inscriptie niets aan de hand te zijn. Twee priesters wijden een inscriptie in de zogenaamde ‘Osiriskamer’ op het dak van de tempel van Isis. Zij doen dit in de maand Choiak, de maand van het belangrijkste festival van Philae, het Choiakfestival, dat, zo blijkt ook uit andere inscripties, nog tot op het allerlaatst werd gevierd. Ook de namen zijn zuiver Egyptisch, zoals Pachom (Pachoumios in het Grieks), wat betekent “degene (die) van de heilige valk (is)”, namelijk Horus die op Philae werd vereerd in de vorm van een levende valk, en Esmet (in het Grieks Smet), een naam die is afgeleid van *mdw*, de heilige staf die eindigt in een ramskop en rondgedragen werd in processies van de op Elefantine vereerde god Chnoem.

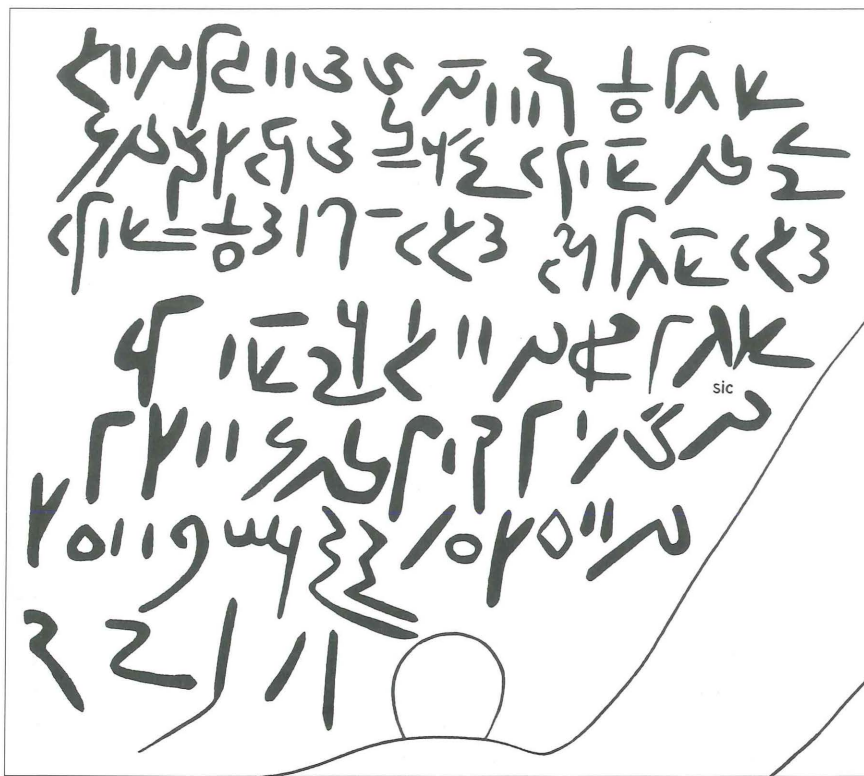

Fig. 2 — De laatste Demotische tekst van Egypte (Ph. 365).

Vergelijken we deze inscriptie echter met de andere laatantieke teksten dan komen twee opvallende kenmerken naar voren. Ten eerste hebben de meeste priesters de regionale naam Esmet/Smet of een variant hiervan. Ten tweede zijn het bijna uitsluitend priesters die worden genoemd. In de Grieks-Romeinse tijd was het Egyptische priesterschap verdeeld in de hogere functies hogepriester, *stolistes* en 'profeet' (Egyptisch *hm ntr*), en de lagere functies *hierogrammateus* en *pterophoras* (Egyptisch *w'b*). Daarnaast was er ook nog een keur aan ander personeel in het tempelcomplex aanwezig, die door de Egyptenaren niet als 'priesters' werden bestempeld, zoals de *pastophoroi*, onder meer belast met de bewaking van het tempel terrein, en werklieden. Een opvallend kenmerk van de laatantieke teksten is nu dat met name de priesters in de hogere functies worden genoemd. Dat de priesters vaak dezelfde naam hebben en vooral de belangrijkste functies bekleden kan toeval zijn, maar het kan ook duiden op een toenemend isolement van de laatste priesters.

Dit laatste blijkt ook uit een andere late tekst die in dezelfde Osiriskamer twee weken na de Demotische tekst in het Grieks geschreven is:

“De *proskynema* (προσκύνημα)⁶ van Smetchem (Σμητχήμη), de *protostolistes*, (geboren) uit zijn vader Pachoumios, ‘profeet’ (προφήτης), (en) uit zijn moeder Tsensmet. Ik werd *protostolistes* in het 165ste jaar van Diocletianus (448/449 na Chr.). Ik kwam hier en vervulde mijn plicht samen met mijn broer Smeto (Σμητό), de opvolger van de profeet Smet, een zoon van Pachoumios, ‘profeet’. Wij betuigen dank aan onze meesteres Isis en onze meester Osiris, ten goede, vandaag, 23 Choiak, het 169ste jaar van Diocletianus” (20 december 452 na Chr.) (A. EN É. BERNAND, *Inscriptions grecques II*, nr. 197).⁷

Blijkbaar maakte Smet de Jongere, een andere dan die van de bovengenoemde Demotische tekst, gebruik van de gelegenheid om zijn eerdere benoeming tot *protostolistes* te vieren. Zijn broer heette Smet de Oudere, de Smet de Oudere van de Demotische inscriptie, en hij had kennelijk een derde Smet opgevolgd als ‘profeet’. Nu is deze Smet bekend uit de laatste gedateerde tekst die getuigt van de Oudegyptische cultus op Philae, in 456/457 na Chr., en wel als hogepriester. Aangezien deze drie Smets alle drie dezelfde vader met dezelfde functie hadden, Pachoumios (Demotisch Pachom), de ‘profeet’, ligt het voor de hand dat zij broers waren. Ironisch genoeg weten wij juist van deze laatste priesterfamilie van Egypte het meeste van alle laatantieke priesters en is het zelfs mogelijk drie generaties van de familie van de Smets te reconstrueren (Fig. 3). Het is een teken aan de wand dat in bijna alle vijfde-eeuwse inscripties wel iemand uit deze familie wordt genoemd. Kennelijk hielden de laatste bekende priesters van Philae de hoogste priesterlijke functies binnen één familie.

Een laatste kenmerk van het toenemende isolement van de laatste priesters van Philae is dat de grens tussen Demotische en Griekse inscripties, normaal gesproken duidelijk onderscheiden in formulering, komt te vervagen. Zo zijn zowel de Griekse als de Demotische inscripties gedateerd naar Diocletianus jaren. Deze datering duikt voor het eerst op in het epigrafische materiaal in een hiëratische inscriptie uit het Bucheum te Armant van 316/317 na Chr. en is in het Demotisch alleen geattesteerd op Philae. Klaarblijkelijk zetten de priesters van Philae het gebruik voort om te dateren naar keizerjaren, niet naar de in deze tijd meer gebruikelijke indictiejaren, en dateerden zij niet naar contemporaine christelijke keizers, maar naar de ‘heidense’ keizer Diocletianus (284–305 na Chr.), die bekend staat om zijn christenvervolgingen.

⁶ Een Griekse term waarmee pelgrimsinscripties in deze taal vaak beginnen. Het woord komt alleen in Egypte voor en betekent zoiets als “verering”.

⁷ Smetkhem en Smeto zijn de Griekse weergave van de Egyptische namen die Smet de Jongere en Smet de Oudere betekenen.

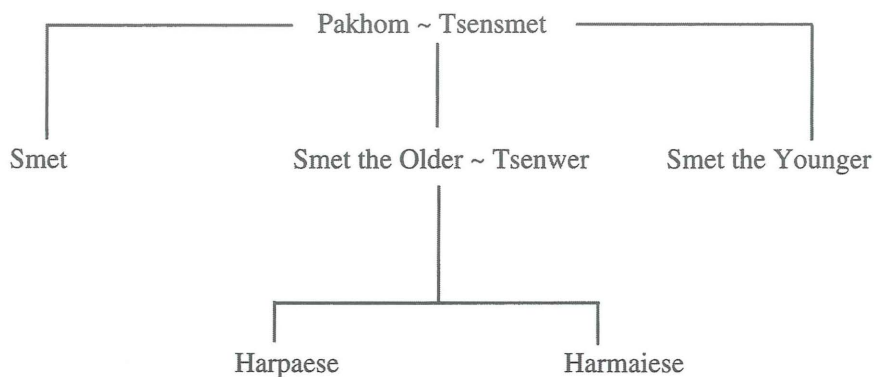

Fig. 3 — De familie van de Smets.

Een ander voorbeeld is de formulering die aan twee Griekse inscripties uit rond 434 na Chr. is toegevoegd:

“Zij (de goden) zullen het nageslacht vernietigen van degene die deze letters zal vernietigen” (A. en É. Bernand, *Inscriptions grecques II*, nrs. 190.5–7, 191.4–7).

Deze formulering is traditioneel verbonden aan de Oudegyptische schriften en op Philae verder alleen geattesteerd in het Demotisch, onder meer in twee inscripties uit de vierde en vijfde eeuw na Chr. In de toenemende vervaging als gevolg van hun isolement zetten de laatste priesters van Philae dus een Egyptische uitdrukking over naar het Grieks, een uniek verschijnsel in Egypte.

Al deze kenmerken tezamen laten er geen twijfel over bestaan dat de Oudegyptische cultus te Philae al vanaf de vierde eeuw na Chr. op zijn retour was. De laatste priesters hielden de belangrijkste functies binnen een kleine kring, en hoewel de oude rituelen en festivals gewoon doorgingen, raakten zij steeds meer in een isolement, wat onder meer blijkt uit hun vervagende kennis van de heilige schriften en de vermenging met het Grieks. Als in 456/457 na Chr. de laatste inscriptie door de priesters wordt gewijd, lijkt het doek dan ook spoedig te zijn gevallen. In het licht van deze ontwikkelingen is het onwaarschijnlijk dat we PROCOPIUS moeten geloven wanneer hij zegt dat Justinianus een einde maakte aan een nog bloeiende cultus. Op grond van het gapende gat tussen de laatst gedateerde inscriptie in 456/457 na Chr. en de ‘vernietiging’ van de tempels in 535–537 na Chr., zo’n tachtig jaar later, kan deze laatste gebeurtenis niet veel meer zijn geweest dan een symbolische sluiting van de tempels. Er zijn meer gevallen bekend waarin PROCOPIUS een tempelsluiting overdreef, en hij volgde hierin waarschijnlijk de keizerlijke propagandamachine.

Tot besluit: Philae en het einde van de Oudegyptische religie

Hoe we ons de situatie na 456/457 na Chr. moeten voorstellen is een vraag die bijna onmogelijk is te beantwoorden. Misschien waren er nog een paar priesters actief die de traditie levend hielden, maar zeker niet op de schaal zoals eerder. In de genoemde passage van de vijfde-eeuwse historicus PRISCUS VAN PANIUM, noemt hij een beeld van Isis van Philae dat naar het gebied van de Blemmyers en Noebaden ten zuiden van het eerste Cataractgebied wordt vervoerd en in processie rondgedragen. Het is mogelijk dat een dergelijke traditie ook na 456/457 na Chr. nog in stand werd gehouden, sterker nog, zulke tradities kunnen nog heel lang hebben voortbestaan.

Een recent door mij heruitgegeven Griekse papyrus uit Kom Ishkau, het antieke Afrodite nabij Antaeopolis in noordelijk Opper Egypte, kan een aanwijzing zijn dat de zuidelijke volkeren nog lange tijd een band hebben gehad met hun heilige eiland. In de tekst, een petitie van de raadslieden van Omboi (het huidige Kom Ombo) gelegen veertig kilometer ten noorden van Philae, die dateert uit omstreeks 567 na Chr., heult een hoge Egyptische functionaris uit de grensstreek met een groepje Blemmyers en in ruil voor overvallen op Omboi en haar omgeving wint hij hun gunst “door de heiligdommen van de barbaren, dat wil zeggen Blemmyers, te renoveren” (regel 9). In de heruitgave heb ik uitgebreid betoogd dat het zeer wel mogelijk is dat met “de heiligdommen” de tempels van Philae worden bedoeld, en ik zal deze redenering hier dan ook niet herhalen.⁸ De tekst maakt het echter mogelijk te denken aan een traditie van Blemmyers die nog tot dertig jaar na de sluiting van de tempels door Justinianus hun band met Philae levend hielden.

Om te besluiten, een studie van de vierde- en vijfde-eeuwse Griekse en Demotische inscripties van Philae toont aan dat het traditionele beeld dat de Oudegyptische religie tot zijn einde kwam in 535-537 na Chr. moet worden herzien. De sluiting van de tempels door de keizer was slechts een momentopname, terwijl het einde van de Oudegyptische cultus op Philae veel ingewikkelder was en geleidelijker verliep. Het is beter te zeggen dat de Oudegyptische religie als institutie, met de infrastructuur van een priesterlijke hiërarchie, de heilige schriften, rituelen en festivals ten einde kwam niet lang na 456/457 na Chr. Dit sluit echter niet uit dat er daarna nog tradities voortbestonden die teruggingen op de Oudegyptische cultus. Zoals voor heel Egypte geldt, werd het einde van de Oudegyptische cultus niet bepaald door een strijd tussen ‘heidenen’ en christenen, maar was het veel meer een kwes-

⁸ Zie J.H.F. DIJKSTRA, ‘A Cult of Isis at Philae after Justinian? Reconsidering *P.Cair.Masp.* I 67004’, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 146 (2004), 137–154.

tie van onvermijdelijkheid: de laatste priesters beseften dat een nieuwe tijd was aangebroken, waarin geen plaats meer was voor de oude religie, en hielden de eer aan zichzelf. Het was niet een triomferende Byzantijnse generaal maar het waren de Smets die zijn einde aanschouwden. En wellicht was deze stap voor hen niet eens zo groot als wel is voorgesteld.

Literatuur

Voor Philae in de late Oudheid raadplege men naast de in de voetnoten genoemde literatuur:

- J. BAINES en J. MALEK, *Cultural Atlas of Ancient Egypt* (Oxford 2000), herziene uitgave van *Atlas of Ancient Egypt* (Oxford 1980), 72–74.
- E. CRUZ-URIBE, 'The Death of Demotic at Philae. A Study in Pilgrimage and Politics', in T.A. BÁCZ (ed.), *Festschrift E. Gaál, U. Luft, L. Török* (Budapest 2002), 163–184.
- A. GIAMMARUSTI, A. ROCCATI, *File. Storia e vita di un santuario egizio*, Novara 1980.
- I. RUTHERFORD, 'Island of the Extremity: Space, Language and Power in the Pilgrimage Traditions of Philae', in D. FRANKFURTER (ed.), *Pilgrimage & Holy Space in Late Antique Egypt* (Leiden 1998), 229–256.
- F.R. TROMBLEY, *Hellenic Religion and Christianization c.370–529* (Leiden 1993–1994), deel 2, 225–239.
- U. WILCKEN, 'Heidnisches und Christliches aus Ägypten', *Archiv für Papyrusforschung* 1 (1901), 396–436.
- E. WINTER, 'Philae', *Lexikon der Ägyptologie* IV (1982), 1022–1027.

EEUWENLANG GEBOEID EN BETOVERD
DOOR HET HEILIGE LAND*

C.H.J. DE GEUS

Iedere bezoeker aan het Heilige Land wordt al snel geconfronteerd met het gegeven dat gedurende de achter ons liggende eeuwen duizenden en duizenden anderen deze reis ook gemaakt hebben. De oude kerken, de Westelijke Muur die de Christenen de Klaagmuur noemen, de resten van hospitalen, de pelgrimskruisjes in kerken in Jeruzalem of Bethlehem, ja zelfs de vrij grote continuïteit in de olijfhouten souvenirs, herinneren hem indringend aan de velen die hem voorgingen. Wat fascineerde hen in dat land, ver weg aan de uiterste oostgrens van het Romeinse Rijk? En later aan de oostgrens van de Christelijke wereld? En weer later toen dat land bestuurd werd door „ongelovigen”? Waarom nam dat land zo'n geweldig belangrijke plaats in in hun meditaties, gebeden, bijbelstudies? In hun kerken, kloosters en abdijen? In hun scholen, synagogen en thuis?

De term „het Heilige Land” vinden we in Europa strikt genomen pas vanaf de dertiende eeuw, na de Kruistochten. Maar de achterliggende gedachte, een land door God geheiligd (d.w.z. gereinigd en apart gezet) is veel ouder en vinden we al in de bijbel. Bijv. in Numeri en Jozua. Een uitdrukking als „Heilige Stad” (Jeruzalem) of „heilige plek/plaats” vindt zijn oorsprong ook in bijbelse tijd. De fascinatie met het Heilige Land is geen typisch Europese eigenschap. We vinden haar bij Joden en bij Christenen. Vanuit Jeruzalem gezien kwamen de pelgrims uit alle windstreken. Verschillende Europese pelgrims hebben uiting gegeven aan hun verbazing dat zij in het Heilige Land zoveel pelgrims ontmoetten uit zoveel hun onbekende landen: Christenen uit Armenië of Ethiopië, Joden uit Perzië of Yemen. In dit artikel wil ik mij beperken tot de Nederlandse situatie.

Gedurende de Byzantijnse periode, toen van „Nederland” eigenlijk nog geen sprake was, omvatte „Palestina” een gebied dat veel groter was dan wat we er vandaag de dag onder verstaan. En eeuwenlang was het normaal dat pelgrims, wanneer ze zich dat konden veroorloven natuurlijk, tijdens hun pelgrimage bijvoorbeeld ook plaatsen als Aleppo en Edessa in Syrië bezochten. En het klooster van de H.Catharina in de Sinai. Maar het hoofd-

* Enigszins aangepaste Nederlandse versie van een inleiding gehouden te Groningen op 14 mei 2004, tijdens een symposium om de 60^e verjaardag van Prof.dr.ED NOORT te vieren.

doel was altijd Jeruzalem. De vaak „vader van de kerkgeschiedenis” genoemde Eusebius van Caesarea († 339) stelde een *onomastikon* op, een lijst van alle hem bekende bijbelse plaatsen in Palestina. Dit werk was bewust bedoeld ten behoeve van bijbelstudie en van pelgrims. Het is sedert kort ook in een Engelse vertaling beschikbaar. Het werk van Eusebius veronderstelt het bestaan van systematische Christelijke pelgrimages naar Palestina. In ieder geval is zijn werk sedertdien voor talloze reizigers een onmisbare hulp geweest. Maar misschien nog belangrijker voor ons onderwerp is dat Eusebius een diepe belangstelling voor het Heilige Land wist op te roepen bij keizer Constantijn de Grote, een typische Westeuropeaan, geboren vlakbij de Nederlanden in Trier. Eusebius slaagde er in Konstantijns westelijke blik om te buigen in oostelijke richting en naar Jeruzalem.

Voor Joodse Europeanen was de aantrekkingskracht van het Heilige Land al veel ouder. Vóór de verwoesting van de Tempel in 70 AD was men al gewoon in groten getale naar Jeruzalem te reizen voor de grote feesten. Na 70 werd de reis in toenemende mate moeilijk voor hen, maar ze bleven komen. Toen Jeruzalem verboden gebied voor Joden werd (na 135) richtten ze zich op Hebron en Tiberias en later ook op Zefat. Aan die oudste pelgrims herinneren nu bijv. nog enkele aardewerken pelgrims-ampullen, kleine flesjes voor heilige olie. Gestempeld met Joodse of Christelijke symbolen.

Waar kwamen ze voor? Wat waren hun motieven? Er bestaan twee verschillen tussen de pelgrimages van Christelijke en van Joodse pelgrims. Voor Joden was het land letterlijk *terra promissionis*, „land van belofte”. Daar te leven is een *mizwe*, een gebod. Als consequentie deden veel Joodse pelgrims geen moeite om terug te keren. Ze waren thuis. Daarentegen was de terugkomst voor Christelijke pelgrims juist essentieel, zoals we nog zullen zien. In de tweede plaats is het land Israël voor de gelovige Jood de enige plaats op aarde waar de Tora volledig gevolgd en geleefd kan worden. Dat maakt het land tot op vandaag een uiterst emotioneel onderwerp. Daarom was voor Joden *het land zelf* het eerste reisdoel en het Joodse leven in dat land. Voor Christelijke reizigers was het hoofddoel de mystieke/religieuze *ervaring*. De eerste Christelijke pelgrims kwamen dus al met dezelfde bedoeling als al hun latere opvolgers: om fysiek zo dicht mogelijk te zijn bij de plekken waar het allemaal gebeurd was. Zij kwamen om te zien, om aan te raken, om te voelen, om te ruiken. Zij kwamen niet alleen voor het leven en lijden van Jezus Christus, maar in het begin misschien zelfs wel meer voor de resten van de martelaren en *confessors* (zij die Christus niet verloochend hadden). Wij moeten ons realiseren dat de laatste grote vervolging van Christenen, onder keizer Diocletianus, plaats

gevonden had aan het begin van de vierde eeuw. Dat lag voor die eerste pelgrims niet ver achter hen. Dat was slechts twintig jaar vóór de synode van Nicea (325), waar de later normatieve geloofsbelijdenis opgesteld werd. De vervolging van Diocletianus was in Azië en Noord Afrika veel heftiger geweest dan in West Europa. Maar de verhalen over de helden van die vervolging drongen overal door. Toen de non Egeria door Palestina reisde, aan het eind van de 4^e eeuw, ontmoette zij tot haar verdriet nergens meer een levende *confessor*. Slechts hun kinderen of kleinkinderen. En ze sprak met velen die beweerden er een of verschillenden gekend te hebben, lang geleden.

Gedurende de volgende eeuwen werd een heel belangrijk motief voor een reis naar het Heilige Land het meenemen van relieken van martelaren. In Europa ontstond aan het einde van het eerste millennium een grote bouw-golf: kloosters, kerken, kathedralen, kastelen met fraaie kapellen enz. Het was de periode van de Romaanse bouwstijl. Op veel plaatsen werden oudere, kleinere, vaak nog houten kerken, vervangen door nieuwe van steen en baksteen. Al deze nieuwe kerken hadden relikwieën nodig. En pelgrims waren de belangrijkste bronnen voor de aanschaf van een noodzakelijk relikwie. Soms krijg je de indruk dat relieken van martelaren uit het Heilige Land daar gerooid werden zoals bij ons aardappelen. Het lijkt wel dat, omdat men geloofde dat een martelaar rechtstreeks naar de hemel was gegaan, zijn stoffelijk overschot letterlijk te grabbel lag.

De vroege pelgrims zelf noemen nog twee andere redenen voor hun bezoek aan Palestina. Ten eerste de rituelen en liturgieën in de Palestijnse kerken, vooral de muziek was kennelijk beroemd. Met name de liturgie in Jeruzalem trok velen aan. Klaarblijkelijk was die veel indrukwekkender en mooier dan die in hun eigen omgeving. Een tweede argument werd gevormd door de asceten. Kluizenaars en andere asceten, zoals pilaarheiligen, die leefden langs de randen van de echte woestijngebieden en daar de duivel bevochten terwijl ze van praktisch niets bleven leven. Deze asceten maakten diepe indruk en hun worstelingen met de duivel en met hun biologische noden werden dan ook bij voorkeur niet in eenzaamheid voltrokken. De aanwezigheid van publiek werd op hoge prijs gesteld, evenals hun aalmoezen. Voor onze moderne ogen zouden ze waarschijnlijk meer op Indiase fakirs geleken hebben. Maar vooral vrouwelijke pelgrims raakten niet uitgekeken.

Georganiseerd kloosterleven was in de 4^e en 5^e eeuw in het Oosten verder ontwikkeld dan in het Westen. Vroege pelgrims wijden derhalve uit in hun verslagen over de bezochte *laura's* en vroege kloosters.

Alle reizigers hadden gemeen dat ze een lange en gevaarlijke reis achter

zich en voor zich hadden. Ook wanneer een groot deel van de reis per boot afgelegd werd. In de eeuwen vóór de Kruistochten reisden de pelgrims meestal individueel. Wat een persoonlijk gevolg niet uitsloot. De reis was niet alleen riskant, maar ook uitzonderlijk kostbaar. Pelgrims waren meestal gefortuneerde en adellijke personen. Maar had men de reis overleefd en had men zoveel mogelijk heilige plaatsen gezien en kwam men thuis met kostbare relikwieën, dan bracht de pelgrimage achteraf een enorm prestige.

Natuurlijk speelden ook meer wereldse motieven mee. Zelfs zeer dubieuze. Jeruzalem werd gezien als het middelpunt van de aarde. Alle Europese kerken waren georiënteerd op Jeruzalem en op het Oosten. Dit versterkte de idee van het mysterieuze en rijke Oosten. Talrijke verhalen over fabuleuze rijkdommen in het Oosten deden de ronde. Pelgrims waren niet ongevoelig voor zulke materiele zaken. Zij deden bijv. de luxueuze stad Askalon aan vanwege de beroemde baden in die plaats en om haar beroemde keuken (wij danken daar nog steeds de sjalotten aan!). In het algemeen echter was de belangstelling bij de pelgrims voor het land zelf of voor de lokale bevolking minimaal. Egeria deelt mee dat de inwoners van Jeruzalem niet vastten op zaterdagen en zondagen, zoals zij in Europa gewend was. Opmerkingen over bezochte steden of over het landschap blijven beperkt tot subjectieve ervaringen: een weg was ver, of moeilijk, soms zelfs gevaarlijk. Nooit mooi of interessant, behalve wanneer de pelgrim veel graven van heilige mannen en vrouwen zag, of heilige bomen, bronnen of grotten met kluisenaars. Interessant voor ons is de vaak terugkerende opmerking dat de pelgrims veranderd waren na hun terugkeer, na een afwezigheid van één of twee jaar. Beroemd werd de verzuchting van „onze” Bonifatius dat „sommige van deze vrouwen vertrokken als respectabele dames, maar terugkeerden als hoeren”. Een vroeg voorbeeld van het Jeruzalem-syndroom?

Kruistochten

Tijdens de Kruistochten werden de pelgrimages tijdelijk gemakkelijker en vooral veiliger. Het belangrijkste verschil met de periode vóór de Kruistochten is dat nu groepspelgrimages opkwamen. De pelgrim was niet langer een rijke eenling. Pelgrimages werd als het ware gedemocratiseerd. Natuurlijk was het reizen in groepen efficiënter en veiliger. En in het Heilige Land werden voorzieningen aangepast. Voor de pelgrims werden hospitia en hospitalen gebouwd. Omdat dit de periode was waarin het theologisch denken in Europa beheerst werd door het lijden van Christus, bloeide de zoektocht naar en handel in relikwieën die ook maar enige relatie hadden

met het lijden en sterven van de Heer als nooit tevoren. Deze theologische beweging die gepropageerd werd vanuit de abdij van Cluny, stimuleerde het pelgrimeren naar het Heilige Land krachtig. Sommigen van de leiders van deze beweging leidden persoonlijk groepen van wel 700 mensen naar Palestina. Tot ongeveer het jaar 1000 werd de verdediging met het zwaard van het Christelijk geloof en van de Christenen algemeen gezien als de taak van de koning of keizer. Maar vanaf die tijd werd het meer en meer gezien als de taak van de adel. De kruisvaarders, vaak adellijke heren, waren dan ook soldaat en pelgrim tegelijkertijd. Opvallend is dat zij in principe naar het Heilige Land kwamen om te blijven. In ieder geval voor langere tijd. In Europa en zeker ook in ons eigen Nederlandse onderwijs wordt zware nadruk gelegd op de militaire kant van de Kruistochten en in het bijzonder op de negatieve kanten daarvan. Maar daarnaast waren zij mensen die wel met open ogen naar het landschap keken en allerlei potentiële mogelijkheden zagen. Behalve enorme burchten bouwden zij ook kerken en kloosters, wegen en bruggen, irrigatiewerken, boerderijen en industriële installaties. Een product dat erg populair werd in Europa was rietsuiker. Ook hadden de kruisridders belangstelling in de lokale bevolking. Zij bestudeerden hun bouw- en irrigatietechnieken. Sommigen leerden heel goed Arabisch en raakten bevriend met Arabische leiders. Er zijn verschillende huwelijken bekend tussen kruisridders en lokale vrouwen. Via de kruisridders, door hun brieven en verslagen, en na hun thuiskomst, kwam een stroom van informatie over het Midden Oosten naar het Westen. Dit wekte een wetenschappelijke belangstelling die tot vandaag bestaat. Hier liggen de wortels van de Westeuropese academische oriëntalistiek. Voor de meeste Middeleeuwers bleef het Midden Oosten echter een gebied vol mysteries. Net als Afrika. Van het Middeleeuwse grafelijke hof in Den Haag, het Binnenhof, zijn rekeningen bewaard gebleven voor voer voor een leeuw en een kameel. Men omringde zich kennelijk graag met oosterse rariteiten.

De latere Middeleeuwen

Na de nederlaag van de kruisvaarders verboden de pausen aanvankelijk pelgrimages naar het Heilige Land. Daarvoor in de plaats werden pelgrimages gestimuleerd naar Europese plaatsen waar relieken vereerd werden die tijdens de Kruistochten naar Europa gebracht waren. Zoals bijv. die van St.Thomas (de apostel) of St.Nicolaas. Het bekendst werd St.Jacobus, wiens graf vereerd wordt in Compostela. Het bleef evenwel mogelijk via betaling van een geldbedrag aan Rome, dispensatie te krijgen voor een tocht naar het

Fig. 1 — Vijf pelgrims komen aan in het Heilige Land. Zij worden verwelkomd door een officieel persoon en gaan dan met een monnik als gids te voet verder. Uit: *Getijdenboek J. de Mandeville* (Brits Museum Londen; 14^e eeuw).

Heilige Land. Ondanks deze officiële tegenwerking verliepen de pelgrimages na de Kruistochten veel georganiseerder. Sterker dan vóór de Tochten realiseerde men zich dat de reis gedeeltelijk door vijandelijk gebied ging. De pelgrims reisden bij voorkeur in niet te grote groepen. Deze groepen werden meestal samengesteld in Venetië. Daar wachtte een professionele gids die de groep begeleidde (fig. 1). Bij aankomst via de rede bij Jaffa werd men opgewacht door Franciscaanse broeders die de reizigers instrueerden wat te doen en wat men absoluut moest vermijden. De Franciscanen, die door Rome aangesteld waren als de bewaarders van het Heilige Land, stonden ook min of meer garant voor het gedrag en de veiligheid van de pelgrims. Ook regelde zij alles met de lokale overheden, d.w.z. ze betaalden het geld dat voor alles nodig was. Het gangbare schema was dat na een rust van enkele dagen in Jaffa de reis naar Jeruzalem begon. Meestal op muilezels. De tocht duurde twee of drie dagen. Men reisde van hospitium naar hospitium. Iedere afwijking van de gangbare route werd ten strengste ontraden. In Jeruzalem begon een strikt programma van twee weken, waarbij contacten met de lokale bevolking werd vermeden. Behalve dan voor het kopen van souvenirs.

Wanneer een pelgrim daar de middelen voor had, kon hij ook inschrijven op een grotere tour, bijvoorbeeld naar de Sinäi, maar in de 13^e tot 15^e eeuw vaker naar Galilea. Daar waren het meer van Tiberias, de berg Tabor met de kerk van de Transfiguratie en natuurlijk Nazareth de meest populaire bestemmingen (fig. 2). Uit de latere Middeleeuwen zijn vrij veel verslagen bewaard gebleven die pelgrims opschreven na hun behouden terugkeer. Veel van die verslagen herhalen wat in de handboeken voor de Jeruzalem-pelgrim stond. Deze gidsen waren toen al algemeen in omloop. Moderne studenten die voor het eerst de kaartjes zien die in zulke handboeken of in de pelgrimsverslagen getekend zijn, vragen zich af wat de getallen betekenen die soms bijgetekend zijn. Ze vragen zich af waar de sleutel staat voor deze verwijzingen. Het zijn echter geen verwijzingen naar noten of iets dergelijks maar naar aflaten. De pelgrim was namelijk op jacht om zoveel mogelijk aflaten binnen te halen gedurende zijn korte verblijf. Hij droeg daartoe een pelgrimsboekje bij zich waarin al zijn „punten” nauwkeurig genoteerd werden. Naast deze aflaten kon de pelgrim bij thuiskomst rekenen op veel respect en hij won aanzienlijk in status. Gedurende de rest van zijn leven bleef hij zijn pelgrims-insigne dragen en als het even kon sloot hij zich aan bij een broederschap van Jeruzalem-reizigers. Een goed voorbeeld hiervan vormt onze Nederlandse schilder Jan van Scorel. Van Scorel werd de stichter van zo'n broederschap in Utrecht, na zijn tocht naar het Heilige Land in 1520/1521. Voor leden van de adel had de tocht nog meer in petto: in Jeruzalem ontvingen zij de accolade in de Heilige Grafkerk en zij werden „ridders van het Heilige Graf”.

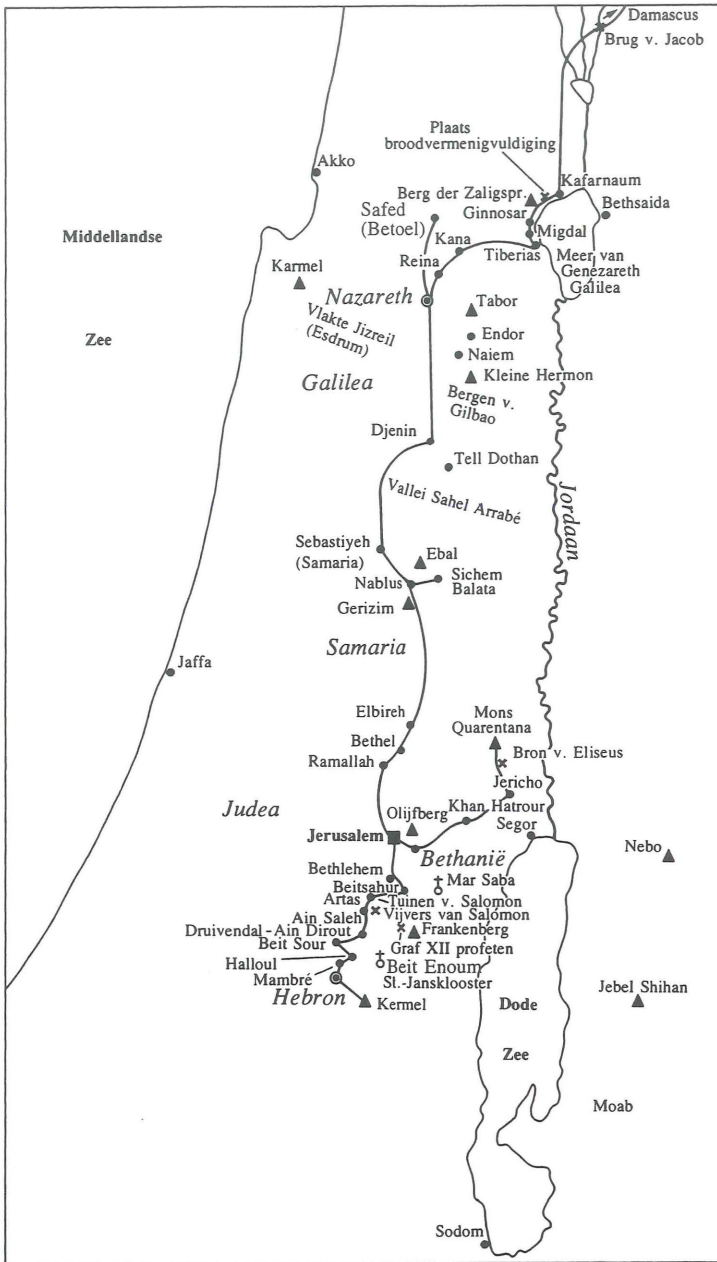

Fig. 2 — Kaartje van mogelijke pelgrimsroutes in Palestina/Syrië. Uit: B. WASSER, *Nederlandse pelgrims*, p. 95.

Zoals ik al aangaf hadden de pelgrims het druk gedurende hun korte verblijf in het land. Er was weinig gelegenheid om eens vrij rond te kijken buiten de pelgrimsplaatsen. En, zoals ook al vermeld: zulke zijwegen werden allerminst gestimuleerd. Enkele reizigers maken toch opmerkingen over land en bewoners. Een enkeling weet bijv. dat de Druzen een afzonderlijke groep vormden. Anderen verbaasden zich over de enorme aantallen ooeivaars die Palestina aandoen op hun trek van en naar Afrika. Maar wat iedere pelgrim ten hoogste verbaasde en door velen in hun verslagen gemeld wordt, is de ontdekking dat er ook Moslim pelgrims waren in Jeruzalem. Ja, dat zij hen zelfs konden ontmoeten op dezelfde heilige plaatsen, zoals in Jeruzalem bij de graven van David en Salomo. Joodse pelgrims troffen Moslims aan bij het graf van Rachel bij Bethlehem. Sommige pelgrims maken met uiterste verbazing melding van ontmoetingen met Engelse en Duitse Moslims die in dienst stonden van de Turkse sultan! Uit alles blijkt dat contacten met Joodse pelgrims vermeden werden. Bij één Nederlandse pelgrim vond ik de vermelding van een kort gesprek met de rabbi: „ik vroeg hem wat hij er van vond dat Palestina nu in Turkse handen was en zoveel Joden buiten dit land woonden? Hij antwoordde mij: dat is vanwege onze zonden.” Waarop de Nederlander in zijn dagboek opmerkte: „het was duidelijk dat de man zich schaamde voor de werkelijke reden: dat zij Christus vermoord hadden!”

De Turkse tijd

In de 16^e eeuw, toen het land Palestina stevig in handen was van de Turken, werden de condities ook veiliger. Dat gold ook voor de economische Levantvaart, die zich tot de kust beperkte. Op het gebied van handel had Palestina echter weinig te bieden. De pelgrimages namen echter sterk toe. Een landgenoot van ons, een zekere De Vos, ontdekte tot zijn verbazing dat er bij een Paasfeest aan het eind van de 16^e eeuw meer dan 5000 Europese pelgrims in Jeruzalem waren. Grote tentenkampen waren opgezet door de Turkse overheid. Pelgrimages naar Jeruzalem werden niet alleen ondernomen vanuit een „innerlijke drang”, maar konden ook opgelegd worden als een alternatieve straf voor ernstige vergrijpen. In Nederland was het niet ongewoon dat weddenschappen afgesloten werden over een goede terugkeer. Ook speciaal in Nederland stimuleerde de mystieke beweging van de Moderne Devotie reizen naar Jeruzalem in de 15^e en 16^e eeuw. Ook individuele bijbelstudie werd gestimuleerd.

Aan het einde van de Middeleeuwen kwam een einde aan de dromen over fabelachtige rijkdommen in het Oosten. De hebzucht richtte zich nu op

het Westen: dáár was het goud! De honger naar immateriële rijkdommen hield onverminderd aan. De jacht op manuscripten en oude boeken, kunstvoorwerpen en antiquiteiten (anders dan relikwieën) uit het Midden Oosten, bereikte tijdens de Renaissance ongekende intensiteit. Het Heilige Land speelde trouwens in deze jacht slechts een secundaire rol. Het is interessant te zien hoe de Europese immigranten naar de Nieuwe Wereld in de 17^e en 18^e eeuw het Heilige Land als het ware met zich meenamen. Ontelbare nieuwe dorpen en steden kregen bijbelse namen. De situatie in het Heilige Land was redelijk ordelijk onder de Mamelukken. Hun bijzondere liefde voor Jeruzalem is welbekend. Ook de Levanthandel werd belangrijker en in verschillende Joodse gemeenschappen in de diaspora begon hoop te gloren van een terugkomst naar het land. Ik herinner hier aan de bloei van Zefat in de 15^e en 16^e eeuw en de experimenten van immigratie van de beroemde Doña Gracia uit de Mendes-familie in de 16^e eeuw. Westeuropese Joden vestigden zich vaak in Hebron. Ook het meest gebruikelijke doel van Nederlandse Joden. Na de komst van de Turken, vanaf 1516, leek de situatie zelfs steeds beter te worden. Dit verklaart mee de enorme opwinding ten gevolge van het optreden van Sabbatai Zvi. Terugkeer leek tot de mogelijkheden te gaan behoren. Na het fiasco van Zvi's optreden bleven Europese Joodse gemeenschappen in contact met Palestina door de afgezanten die jaarlijks vanuit de heilige steden in Palestina (Hebron, Jeruzalem, Tiberias en Zefat) naar Europa gezonden werden.. Het reizen naar en vanuit het Heilige Land ging in vrij intensieve vorm door.

Reformatie en Bijbelkaarten

Vanaf de 15^e eeuw werd het lezen en bestuderen van de bijbel steeds belangrijker. Niet alleen door priesters en monniken, maar juist ook door leken. Na de uitvinding van de boekdrukkunst werd de Bijbel steeds meer het boek *par excellence* in de Protestantse landen van Noordwest Europa. Gedrukte Bijbels werden gebruikt in scholen en in kerken, maar vooral ook thuis. Sinds in 1525 voor het eerst een landkaart werd meegedrukt in een Zwingli-bijbel, werd het algemene praktijk om Bijbels te voorzien van kaarten. Speciaal Nederlandse drukkers waren beroemd om hun bijbelkaarten. In Duitsland en Engeland werden Nederlandse kaarten gekopieerd door de drukkers. Bijbels werden door bijna iedereen en bijna altijd gelezen. En de Bijbel is uiteraard zeer nauw verbonden met het Land van de Bijbel. Het Oude Testament bevat meer dan duizend plaatsnamen. Het boek Jozua alleen al meer dan 250. Het spreekt vanzelf dat kaarten op plaatsen in de

Bijbel aangebracht werden waar ze het meest nuttig waren. Dus een boek als Jozua bevatte bijna altijd één of meer kaarten. Maar kaarten werden ook daar tussengevoegd waar men de Bijbeltekst als extra saai beschouwde. De kaart trok dan toch nog de aandacht. Via zulke kaarten raakten de bijbellezers vertrouwd met de Bijbelse topografie. Soms leidde dit tot een soort ambivalentie. Nemen we weer het boek Jozua als voorbeeld dan heeft de Statenbijbel die ik van mijn vader erfde, een fraaie kaart. De meeste toponymen zijn correct geplaatst. Ook in de kantnoten kan men veel interessante en vaak correcte notities lezen over geografie en geschiedenis. Maar de inleiding tot dit bijbelboek zegt heel duidelijk: „Jozua is Hebreeuws voor Jezus, die ons de weg naar het hemelse Kanaän zal wijzen”. Dit voorbeeld illustreert volgens mij goed de dubbelzinnige houding van de protestanten jegens het Heilige Land. Enerzijds een grote interesse in het concrete land en zijn geografie, maar anderzijds de neiging tot „vergeestelijken” en zodoende het Heilige c.q. Beloofde Land in de hemel te situeren.

Het beeld van het Heilige Land

De vele plaatsnamen in het Jozuaboek waren natuurlijk al velen opgevalen. Interessant is een meningsverschil tussen Calvijn en Servet over Jozua 15. Het gaat over een kaart bij het Jozuaboek, waarop naar toenmalig gebruik alle in het Jozuaboek genoemde plaatsen op één kaart waren getekend, zonder enige kennis van chronologische volgorde. Servet vroeg zich daarom af: „hoe kunnen al deze mensen in al die dorpen en steden geleefd hebben in een gebied waarvan we toch weten dat het eigenlijk woestijnachtig en droog is?” Voor Calvijn was dit juist het bewijs dat het land in bijbelse tijden heel erg vruchtbaar was en letterlijk „overvloeiend van melk en honing”.

We nemen weer een grote stap verder in de geschiedenis en gaan naar de 19^e eeuw. In deze eeuw kwamen de eerste wandkaarten. De oudste officiële wandkaart van de Nederlanden stamt uit 1817. Binnen enkele decenia werden zij standaard in ieder klaslokaal. Vanaf de tweede helft van de eeuw kwamen daar kaarten van het Heilige Land bij. In klaslokalen, maar ook in zaaltjes bij kerken. Pas in de derde plaats kwamen aan het eind van de 19^e eeuw kaarten van onze koloniën. Kinderen zaten natuurlijk uren naar zulke kaarten te kijken. Welk beeld ontstond nu van Palestina? In Europa was men natuurlijk al eeuwen vertrouwd met bijbelillustraties, plaatjesbijbels en schilderijen/tekeningen met bijbelse voorstellingen. Zulke schilderijen hingen in haast iedere kerk. Het afgebeelde landschap was meestal of het eigen, Nederlandse landschap, of een fictief Italiaans landschap. Jan van

Scorel, die al eerder ter sprake kwam, schilderde een Inkomst van Jezus in Jeruzalem (fig. 3). Het schilderij toont ons op de achtergrond een bijna exact gezicht op de stad Jeruzalem omstreeks 1520, maar op de voorgrond zien we een Italiaans landschap met mensen in Italiaans aandoende fantasie-kleding. Het schilderij hangt in het Centraal Museum in Utrecht. Opvallend is dat meer dan drie honderd jaar later de Engelse kunstenaar David Roberts, die in 1839 het Heilige Land bezocht (net vóór de eerste foto's), nog precies hetzelfde doet: bijna exacte weergave van architectuur, maar natuur en mensen worden via vrije fantasie weergegeven. Dit wordt eigenlijk algemeen gangbaar in de negentiende eeuw: betrouwbaar ten aanzien van steden en architectuur in het algemeen, maar volstrekt romantisch en idealistisch voor wat de natuur betreft. We moeten ons daarbij realiseren dat de meeste kunstenaars, Van Scorel en Roberts voorop, Palestina uit eigen aanschouwing kenden. Vanaf het midden van de eervorige eeuw wordt Europa overspoeld met goedkope prenten, vaak met de hand ingekleurd, met dit romantische beeld van Palestina (fig. 4). In diezelfde tijd komen ook de eerste foto's en met de foto's verschijnen ook etsen die een meer realistische visie pretenderen (fig. 5). Nu werd niet meer een weelderig Italiaans aandoend landschap getoond, maar een dor woestijngebied. Deze conflicterende beelden leidden tot felle debatten. Discussies die vergelijkbaar waren met die tussen Servet en Calvijn vonden plaats in verschillende Joodse gemeenschappen in Europa. De eerste wereldlijke roman die geschreven

Fig. 3 — Schilderij *De Inkomst van Christus in Jeruzalem* door Jan van Scorel (middenpaneel van drieliuk uit 1526-1527; met dank aan het Centraal Museum te Utrecht, inv.nr. 6078a).

werd in het Hebreeuws, getiteld „De liefde tot Zion” (*'ahavat zion*) uit 1853 en geschreven door Avraham Mapu, is gesitueerd in het Juda van de profeet Jesaja en in een groen landschap, zoals in Italië. Schilderijen van Engelse schilders zoals Horne en Carne, suggereerden zo'n landschap ook heel duidelijk. De oudste foto's van het Heilige Land konden nauwelijks feller contrasteren. Bijvoorbeeld de foto's genomen door deelnemers aan de eerste expeditie van het *Palestine Exploration Fund* uit 1865 en later. Zij tonen een volstrekt desolaat en woestijnachtig land: vaak zijn cactussen de enige planten. Het is mijn overtuiging dat deze foto's even subjectief waren als de tekeningen. De fotografen waren zo geraakt door de dorheid van dit woestijnachtige land, die ze op veel plaatsen ontmoetten, dat het hen inspireerde om juist dat aspect op hun foto's vast te leggen. Ik ben ervan overtuigd dat Palestina op veel plaatsen in de negentiende eeuw groener was dan de foto's suggereren. Zoals het land wel degelijk veel woestijnachtiger was dan de tekeningen ons willen laten geloven.

Fig. 4 — Doorwaadbare plaats in de Jordaan. Uit: T.H. HORNE, *Landscape Illustrations of the Bible*, Londen 1836, p.17 (helaas is het om technische redenen niet mogelijk geweest de afbeelding beter te reproduceren – Red.).

Fig. 5 — Foto uit ca. 1870 van het graf van Rachel, toen ten noorden van Bethlehem tussen een enkele olijfboomgaard en de woestijn, vandaag praktisch in de stad gelegen. Uit: K.S. Howe, *Revealing the Holy Land. The photographic exploration of Palestine*, Santa Barbara 1997

Toerisme

De negentiende eeuw kende nog altijd zijn pelgrims die nog steeds met duizenden kwamen. Vooral in de Kerst- en Paastijd. Maar daarnaast kwamen steeds meer reizigers die door nieuwsgierigheid en avontuur gedreven werden. Omdat de bootreizen steeds veiliger en sneller werden en ook stukken per trein afgelegd konden worden, kwam een reis naar het Midden Oosten binnen de mogelijkheden van velen te liggen. Stoomboten die naar Indië voeren door het Suezkanaal, moesten daar bunkeren. Dat gaf reizigers ook de gelegenheid een excursie naar Jeruzalem te maken. Wat deze eerste toeristen gemeen hadden met de vroegere pelgrims was dat honderden van hen hun ervaringen in boeken hebben vastgelegd. Vele duizenden van zulke reisverslagen zijn bekend en ze hebben allemaal kopers gevonden. Het is gewoonte geworden om ten aanzien van de negentiende eeuw te spreken over de „herontdekking van het Heilige Land”. Maar hierin kan Palestina niet vergeleken worden met het Oude Egypte of Mesopotamië. In de Europese en Amerikaanse cultuur was het

Heilige Land altijd aanwezig gebleven. Niet alleen in herinnering, maar steeds gevoed door de verhalen van de mensen die het land bezochten. Een verder onbekende Amerikaanse predikant, met de naam M. THOMSON, publiceerde in 1859 zijn boek *The Land and the Book*. Er werden meer dan twee honderd duizend exemplaren van verkocht! Een ongekend aantal voor die tijd. En „*Innocents Abroad*” was MARK TWAIN’s best verkochte boek, waar hij jaren van leefde. Nee, het land hoefde niet herontdekt te worden, men voelde zich er altijd al mee verbonden. Wat wel herontdekt werd in de negentiende eeuw waren veel aspecten van het platteland en de natuur. Dit ondanks het feit dat de meeste reizigers bleven komen met historische en religieuze belangstelling, om hun status op te schroeven, vanwege een gelofte of straf of juist om aan een wrede straf te ontkomen en zelfs om hun vrijheid te verdienen. Toen in de negentiende eeuw echt wetenschappelijk onderzoek van de grond kwam, stond dat onderzoek ten dienste van het „illustreer van de Bijbel” of van een „beter verstaan van de Bijbel”. Mannen als G. DALMAN met zijn langdurige studie van het werk en leven van de Palestijnse plattelandsbevolking, waren een uitzondering en dan zijn we al in de twintigste eeuw. Uitzonderlijk waren ook die Engelse geheelonthouders die halverwege de negentiende eeuw groepsreizen naar Palestina gingen organiseren om de Engelsen kennis te laten maken met een samenleving zonder sterke drank! Hun voorzitter was THOMAS COOK.

Conclusie moet wel zijn dat de fascinatie met het Heilige Land een hoogst persoonlijke en subjectieve emotie was. Het feit dat zo velen grote moeite hadden om de wrede realiteit in het Heilige Land onder ogen te zien, moet mijns inziens verklaard worden uit angst voor de consequentie dat Palestina deel uitmaakte van Azië en essentieel anders was. Bijna twee duizend jaar hebben boeken en tekeningen en schilderijen willen uitdrukken dat Palestina tot onze wereld behoorde. Deel was van Europa. Bij de oprichting van het *Palestine Exploration Fund* in 1865 sprak de aartsbisschop van York als Jozua: „loop door het land, door zijn hele lengte en door zijn breedte. Dit land Palestina behoort U en mij”.

Enige oriënterende literatuur:

J. VAN HERWAARDEN, *Pelgrimstochten*, Bussum 1974.

BEN WASSER, *Nederlandse Pelgrims naar het Heilige Land*, Zutphen 1983.

Y. BEN-ARIEH, *The Rediscovery of the Holy Land in the Nineteenth Century*, Jerusalem 1979.

N. SHEPHERD, *The Zealous Intruders*, London 1987.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)
De egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaven uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafeniseritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) €11,50 (leden €6,75)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekelijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €36,25 (leden €22,75)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hieroglyfenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hieroglyfische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,- (leden €20,-)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literaturopgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; Bewerking en toelichting: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers) €32,- (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigeverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.